નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યાસભાની શતાબ્દી ગ્રંથમાળાના ૧ લા મણુકા તરીકે, સ્વ. કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈનાં કાવ્યોમાંથી પસંદ કરેલાં કાવ્યોનો એક સંગ્રહ દલપત–કાવ્ય–નવનીત પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે; એના પરિશિષ્ટ તરીકે આ અલંકારાદર્શ ગ્રંથ સળંગ પાનાંના આંક છપાવેલો છે તે અભ્યાસકોને વધુ સરળતા થાય એ ઉદ્દેશથી સ્વતંત્ર પ્રસ્તાવના સાથે એ માળાના ૨ જા મણુકા તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. આ અપ્રાપ્ય ગ્રંથનું સંપાદન અર્વાચીન દૃષ્ટિએ તૈયાર કરી લેવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથ નાગરી મુદ્રાક્ષરોમાં સુરતમાં ઈ. સ. ૧૮૯૪માં છપાયેલો હતો; પરંતુ ગ્રંથકાર તરીકે વડતાલના એ વખતના સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના આચાર્યશ્રી વિહારીલાલજી મહારાજનું નામ હોઈ જાણ્યે અજાણ્યે એને સાંપ્રદાયિક ગણી લેવામાં આવ્યો અને તેથી જ ગુજરાતમાં આવો, અલંકારશાસ્ત્રનો એક ઉપયોગી ગ્રંથ અધ્યયન અધ્યાપન-માંથી દૂર જ રહ્યો. મુખ્યત્વે અપ્પય દીક્ષિતના 'કુવલયાનંદ' એ નામના ખૂબ જાણીતા સંસ્કૃત ગ્રંથને આધારે સરળ ગુજરાતી છંદોમાં લક્ષણ અને લક્ષ્ય સાથે આ ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. આવો સર્વાંગપૂર્ણ પાઠ્યપુસ્તકની કોટિનો કોઈપણ બીજો ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષામાં ખાસ જાણીતો નથી; તેથી આજ પંચાવન વર્ષ પછી આ અર્વાચીન ઢબે થતી એની પ્રસિદ્ધિ ગુજરાતી ભાષાના કાવ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં અવશ્ય ઉપકારક થશે એવી અમને શ્રદ્ધા છે.

કવીશ્વરનું પિંગળ જાણીતું છે. તેવો જ આ અલંકારાદર્શ ગ્રંથ પણ મહત્ત્વનો છે. એ વધુમાં વધુ પ્રચારમાં આવી અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓને ઉપકાર થાય, એવી ભાવનાએ આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

ભદ્ર, અમદાવાદ
તા. ૨૦-૭-'૪૯

વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ
માનાર્હ મંત્રી, ગુજ. વિદ્યાસભા

પ્રસ્તાવના

કવીશ્વર દલપતરામનું "દલપત પિંગળ" સુપ્રસિદ્ધ છે. અત્યાર સુધીમાં એની એક લાખ જેટલી મુદ્રિત નકલો ગુજરાતીમાં પ્રસરી ગઈ છે. એટલી તો સરળ રીતે છંદોનાં લક્ષણ અને લક્ષ્ય એ 'પિંગળ'માં આપવામાં આવ્યાં છે કે માત્ર થોડા જ માર્ગદર્શનથી છંદોનું આવશ્યક જ્ઞાન મેળવી શકાય છે. ગુજરાતીનો આ નવા યુગનો એવો ભાગ્યેજ કોઈ કાવ્યકાર હશે કે જેને છંદોના જ્ઞાન-સંપાદનમાં આ પિંગળનો લાભ લેવાનો સુયોગ ન મળ્યો હોય. પિંગળના વિષયમાં સ્વ કવિ નર્મદાશંકરનો, હીરાચંદ કાનજીનો, અને સ્વ. રણછોડભાઈ ઉદયરામનો એમ ત્રણ પ્રયત્ન થયા છે. આ ત્રણેનો ઉપયોગ ગુજરાતનો વિદ્યાર્થી વ્યાપક રીતે કરી શકયો જાણવામાં નથી. એ માન 'દલપત પિંગળ' જ લઈ જાય છે. એનું ગૌરવ જેમ સ્વ. કવીશ્વર દલપતરામને ફાળે જાય છે, તેટલું જ એમની ઉદારતાથી મળેલા હક્કે ગુજરાત વિદ્યાસભા (ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી)-ને પણ જાય છે. આજે જ્યારે સભાને સો વર્ષ પૂરાં થયાં છે ત્યારે કવીશ્વરનું ઋણ ચૂકવવા સભાએ દલપતકાવ્યના બંને ભાગોમાંથી કાવ્યદૃષ્ટિએ વિશિષ્ટતા ધરાવતાં કાવ્યો પસંદ કરાવી 'દલપત-કાવ્ય–નવનીત' તરીકે પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. આ કાવ્યોની પસંદગીનું કાર્ય મારા તરફથી શરૂ થયું ત્યારે એમાં આવતા અલંકારોનાં ઉદાહરણ જોઈ ઘણાં વર્ષો પૂર્વે મારા વાંચવામાં આવેલો એક ગુજરાતી લક્ષ્ય–લક્ષણાન્વિત 'અલંકારાદર્શ' નામનો મુદ્રિત ગ્રંથ ફરી જોઈ જવાનું દિલ થયું. 'દલપત પિંગળ'ના અંત ભાગમાં કાવ્યશાસ્ત્રનાં થોડાં સૂચન સિવાય દલપતરામના નામથી કોઈ વિશિષ્ટ રચના અદ્યાપિ જાણવામાં આવેલી નહિ. આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના વાંચી તો એની નીચે "ક. દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ"ની સહી જોઈ. "અલંકારાદર્શ"-ના આદ્ય સંપાદક તરીકે કવીશ્વરને જોતાં મને આનંદ થયો;

"અનંકારાદર્શ" પૂર્વે વાચેલો એના સસ્કાર તાજા થયા અને એમ પણ થયુ કે કવીશ્વરની અનંકારપદ્ધતિ જાણવી હોય તેણે "અનંકારાદર્શ"નું અધ્યયન અવશ્ય કરવુ જોઇયે. બેશક લક્ષ્યો= ઉદાહરણો સર્વજ મોટે ભાગે સ્વામિનારાયણ સપ્રદાયના સસ્થાપક શ્રીસહજાનંદ સ્વામીના વર્ણનમા રચાયેલા છે. કદાચ આ જ કારણે ગ્રંથ સાપ્રદાયિક ગણાઈ ગયો છે અને તેથીજ અધ્યાપન–અધ્યયનમા આવતો અટકી ગયો છે. કાવ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસવિષયમા ગુજરાતમા સ્વતંત્ર દૃષ્ટિએ તો અલ્પાદર જ ગણાય. બી.એ.ના સસ્કૃતના અભ્યાસમા કાવ્યશાસ્ત્રનો જે કોઈ ગ્રંથ ભણવામા આવે છે તેના જ આધારે મોટે ભાગે આપણે ત્યા જે કાંઈ થોડું પણ કાવ્યશાસ્ત્રનુ જ્ઞાન છે તે મળેલુ છે. સ્વ. નર્મદાશંકરે છ૬ રસ અને અલંકારો ઉપર પ્રકરણ લખેલા, સ્વ છોટાલાલ નરભેરામનો રસ ઉપર ગ્રંથ લખાયેલો, તો સ્વ કવિ નથુરામ સુન્દરજીના નાટયશાસ્ત્રના અને કાવ્યશાસ્ત્રના બેઉ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયેલા સ્વ કવિ સવિતાનારાયણે પણ કુવલયાનંદને આધારે ગુજરાતીમા સ્વતંત્ર રીતે "અનંકાર–ચંદ્રિકા" આપેલી, પણ આ દિશામા ખાસ કરી યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમ નક્કી કરનારા વિદ્વાનોની ઉપેક્ષાવૃત્તિ જ રહી છે, તેથી આ ગ્રંથો બધા લગભગ અંધાગમા જ રહ્યા. 'અલંકારાદર્શ' તો વિશેષે કરી સાપ્રદાયિકતાના કારણે પણ ઉપેક્ષિત થયો. આ ઢબનો ગ્રંથ તો છંદોબદ્ધ હોઇ 'દલપત–પિંગળ'ની જેમ જ યાદ કરવો સરળ થઈ પડે તેવો નાજુક છે એના વ્યવસ્થિત અભ્યાસથી "કુવલયાનંદ"મા રજૂ થયેલા અલંકારોનુ જ્ઞાન હસ્તામલકવત્ થઈ જાય એમ છે, માટે જ આ લુપ્ત થતા ગ્રંથને એ ઈ સ ૧૮૯૪માં છપાયેલો હતો તે પછી આજ પચાવન વર્ષે પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે છે.

આજથી પચીસેક વર્ષો ઉપર માગરોળમાં મારા સહાધ્યાયી અને મિત્ર સાધુ ગોમતીદાસજી મથુરાદાસજી પાસે મે આ 'અનંકારાદર્શના દર્શન કરેલા. એમણે મને પિંગળને રાહે તો ચડાવ્યો હતો, જેના

ફલસ્વરૂપે મારા તરફથી "વૃત્તમંજરી" તૈયાર થઈ અને પછીથી ટુકડે ટુકડે સને ૧૯૨૮માં એ "બુદ્ધિપ્રકાશ"માં છપાઈ પણ ગઈ. કાવ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસનો શોખ પણ શ્રી. ગોમતીદાસજીને કારણે મને થયો. મારી ૧૮ વર્ષની વયે મારામાં કાવ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસને ઝીલવાની શક્તિ કેટલી હોઈ શકે એ મારાં ધ્યાનની બહાર નહોતું; છતાં સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ગ્રંથો વાંચવાનો યોગ મળ્યો ને વસાવવા પણ મંડયો. મારા આ આરંભકાળમાં પણ "અલંકારાદર્શ" વાંચી અને થયેલું કે ગુજરાતી ભાષામાં આવો સરળ છતાં સમૃદ્ધ ગ્રંથ બીજો થયો નથી જ. એ સમયે મને કવીશ્વર દલપતરામનો 'અલંકારાદર્શ'ની રચનામાં હાથ હોવાની શંકા ખડી થયેલી; અને આ વર્ષે એનું સંપાદન કર્યા પછી શંકા દૃઢમૂળ થઈ છે. એ ગમે તેમ હો, પણ કવીશ્વર દલપતરામની અલંકારપદ્ધતિ સમજવા માટે, એમનાં શાસ્ત્રશુદ્ધ અલંકારપૂર્ણ કાવ્યોનો આસ્વાદ લેવાને માટે "અલંકારાદર્શ" વાંચવો-ભણવો આવશ્યક લાગે છે; અને એ માટે પ્રચારમાંથી તદ્દન લુપ્ત અથવા ગુપ્ત રહેલા ગ્રંથને 'દલપત-કાવ્ય—નવનીત'ના પરિશિષ્ટ તરીકે આપવાનું મને યોગ્ય લાગ્યું છે. અક્ષરધામ વાસી આચાર્યશ્રી વિહારીલાલજીએ કવીશ્વરને બોલાવી "શ્રીહરિલીલામૃત" જેવા વિશાળ ગ્રંથની રચના કરાવી, તે સાથોસાથ 'અલંકારાદર્શ'નો પણ પ્રાદુર્ભાવ થયો. આ પવિત્ર કાર્યમાં આચાર્યશ્રીનો જ હાથ હતો, અને બેશક, સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનાં બાઈ ભાઈ સાધુ સંતો અલંકારશાસ્ત્રનો સરળતાથી અભ્યાસ કરી શકે એવા ઉચ્ચ ધ્યેયથી "અલંકારાદર્શ" રચાયો હતો, છતાં જે સેવા થઈ તે તો એટલી પ્રબળ થઈ કે આવો સુંદર અલંકારશાસ્ત્રનો ગ્રંથ મળ્યો. અને ગુજરાતી જનતા સમક્ષ ફરીવાર આટલા પંચાવન વર્ષોના મોટા ગાળા પછી પણ રજૂ કરવાનો યોગ મળે છે તે એ પૂજ્ય આચાર્યશ્રીના જ પ્રશસ્ય પ્રયત્નોનું જ શુભ ફળ છે. આનો ટૂંકો ઇતિહાસ સ્વ. કવીશ્વર નાનાલાલભાઇએ 'કવીશ્વર દલપતરામ'—ભાગ ૩ જા માં

આપ્યો છે તે અહીં જાણી લઈયે તો અયોગ્ય નહિ ગણાય –

" ઈસ્વી ૧૮૯૩ના ભાદ્રપદની શ્રાદ્ધપંચમીએ દલપત જીવનના
" ધર્મયજ્ઞરૂપ હરિલીલામૃત ગ્રન્થની પૂર્ણાહુતિ ઉજવાઈ. × × ×
" ગ્રન્થ તો પૂરો થયો, પણ બિહારીલાલજી મહારાજને કવિતારસ
" એટલો જ કવિસત્સંગ ગમતો × × તેથી આચાર્યશ્રીને કવિસત્સંગ
" છોડવે ભારે મનદુઃખ થતું એટલે મહાગ્રન્થની કાવ્યસમાપ્તિએ
" અન્ય ન્હાના ગ્રન્થોની કાવ્યરચનાઓ આગળ નીકળી પ્રથમ રચ્યો
" શ્રીરમસવિલાસ-શૈલીનો વિહારીવિનોદ પછી રચ્યો અલંકારાદર્શ.
" ત્યાગી કાવ્ય-શિષ્યોએ આચાર્યશ્રીને વિનતિ કીધી કે અલંકાર
" ગ્રન્થોમાં ઉદાહરણો બહુધા શૃંગાર રસના હોય છે એટલે ત્યાગી
" ઓને રસ અલંકારનું અધ્યયન અધ્યાપન દુર્ગમ થાય છે માટે
" ત્યાગીસુલભ રસાલંકાર ગ્રન્થ હોય તો ત્યાગી ભેખધારીને સરળતા
" થય. અલંકારાદર્શનો ગ્રન્થ સૂરતમાં છપાયો છે. પછી આર-
" ભાયો વડતાલગાદીપતિ ધર્મધુરન્ધરોની ધર્મપ્રવૃત્તિઓ વર્ણવતો
" આચાર્ય અભ્યુદય ગ્રન્થ. પણ કાળના નિર્માણ નિરાળા હતા.
" આચાર્યશ્રી બિહારીલાલજી આ ાળે અક્ષરવાસી થયે એ ગ્રન્થ
" અધૂરો રહ્યો.

" એમ હરિલીલામૃતના વડલે ફરતી વડવાઈઓ ફૂટી હતી "*

આ રીતે ૭૪ મા વર્ષે સુધીમાં હરિલીલામૃત પૂર્ણ થયું અને પછી બિહારીલાલજીને હાથે રચનાઓ થઈ તેમાં " અલંકારાદર્શ " ગણાવાયો છે. મને મળેલી નકલનું આગળનું મુખપૃષ્ઠ ફાટી ગયું છે, બીજેથી બીજી નકલ મેળવી શકાઈ નથી, એટલે મુખપૃષ્ઠ ઉપર શું છે એ જાણવું અત્યારે તો મુશ્કેલ છે, પણ સદ્‌ભાગ્યે 'પ્રસ્તાવના' સચવાઈ રહી છે એ " અલંકારાદર્શ "ના કર્તૃત્વના વિષયમાં નિર્ણય લાવવામાં ઉપયોગી હોવાથી અહીં અક્ષરશઃ ઉતારું છું.

---

*કવીશ્વર દલપતરામ, ભાગ ૩ જો, પૃ. ૨૦૯

અલંકારદર્શની પ્રસ્તાવના

(૧) "અલંકાર એટલે શણગાર. દરેક વસ્તુને શણગારવાથી
"તે મનોરંજન થાય છે. હાંડી, તખ્તા, ઝુમર આદિક ઘરનો શણ
"ગાર છે. વસ્ત્ર, આભૂષણ આદિક માણસના શરીરનો શણગાર છે.
"તેમ વાણીને શોભાવાના ઉપમા આદિક કેટલાએક અલંકાર છે.
"બાળક જેવાની વાતોમાં અલંકાર આવતા નથી, પણ વિદ્વાનોની
"વાણીમાં રૂપકાલંકાર, ઉપમાલંકાર, ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર આદિક ઘણા
"અલંકારો આવે છે. પરમેશ્વરે કોઈ કોઈ માણસમાં તો ભાષણ
"કરવાની એવી શક્તિ મુકેલી હોય છે કે તે સાંભળીને સાંભળનારના
"મન બહુ રંજન થાય છે, અને તેને વધારે વધારે સાંભળવાની
"ઈચ્છા થાય છે ધર્મનો ઉપદેશ કરવામાં પણ અલંકારિક વાણીથી
"માણસનાં મન પલળી જાય છે, અને સંસારનો ત્યાગ કરીને તે
"ચાલી નીકળે છે. ગમે તેવા કઠણ માણસ હોય તે પણ
"અલંકારિક વાત સાંભળીને પોતાનું દુઃખ વીસારી મુકે છે પર
"મેશ્વરની ભક્તિ પણ અલંકારિક વાણીથી કરવાથી વધારે પ્રેમ
"ઉપજે છે

(૨) "શ્રીજી મહારાજે બાઈભાઈ આદિક સૌના સાધારણ ધર્મ
"શિક્ષાપત્રીમાં લખ્યા છે તેમાં સૌને નિત્યકર્મનો પાસઠમો શ્લોક
"લખ્યો છે. તેમાં કહ્યું છે કે

શ્લોક

"प्रत्यहं कार्यमित्य हि सर्वैरपि मदाश्रितैः ।
"संस्कृतप्राकृतग्रंथाभ्यासश्चापि यथामति ॥ ६५

"અર્થ—આગળ કહ્યા પ્રમાણે અમારા આશ્રીત બાઈભા
"નાનામોટાં સર્વેએ નિત્યકર્મ કરવું. અને પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે
"સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ગ્રંથોનો અભ્યાસ પણ રોજ કરવો એ
"શ્રીજી મહારાજની આજ્ઞા છે. માટે ભગવાનની ભક્તિ અલં
"સહિત વાણી વડે કરવા સારૂ આ ગ્રંથ પણ સૌને અભ્યાસ કર
"યોગ્ય છે. તથા ઉદ્ધવ સંપ્રદાયના બીજા ગ્રંથો વાંચતાં પણ
"કેકાણે કયો અલંકાર છે તે આ ગ્રંથ ભણવાથી સમજાય.

(૩) "માટે ભાઈ તથા બાઈ, ગૃહસ્થાશ્રમી તથા ત્યાગી, સૌને
"વાણીના અલંકાર જાણવાની ઘણી જરૂર છે. ગદ્ય કવિતા અને
"પદ્ય કવિતા એ બેય પ્રકારની કવિતા અલંકારથી વધારે શોભે છે.
"અલંકાર વગરની હોય તે નગ્ન કવિતા કહેવાય છે. કવિપ્રિયામાં
"કેશવદાસ કવિએ કહ્યું છે કે—

દોહા

"जदपी सुजाति सुलछनी, बहु विवेक वित चित्त ॥
"भूषन विन न विराजहि, कविता वनिता मीत ॥ १ ॥

"અર્થ—હે મિત્ર કવિતા અને વનિતા જે સારી જાતની હોય,
"સારા લક્ષણવાળી હોય અને બહુ વિવેક જાણનારી ચિત્તમાં હોય
"પણ અલંકાર વિના શોભે નહીં.

(૪) "આપણા દેશમાં પ્રાચીન મત અને અર્વાચીન મત એવા
"બે પ્રકારના મતના અલંકારના ગ્રંથો છે. કાવ્યપ્રકાશ આદિક
"કેટલાએક ગ્રંથો પ્રાચીન મતના છે. તે ઉપરથી કેશવદાસ કવિએ
"વ્રજ ભાષામાં કવિપ્રિયા બનાવી છે; અને સંસ્કૃતમાં જયદેવ
"કવિએ ચંદ્રાલોક ગ્રંથ કર્યો તે અર્વાચીન મતનો ગ્રંથ છે. તે
"ઉપરથી અપ્પયદીક્ષિતે કુવલયાનંદ ગ્રંથ કર્યો. તે ઉપરથી વ્રજ ભાષામાં
"ભાષાભૂષણ, અલંકારરત્નાકર આદીક કેટલાએક ગ્રંથો થયા છે.
"તે ગ્રંથોમાં ઘણું કરીને નિર્લજ્જ ઉદાહરણો આપેલાં છે. માટે
"ત્યાગી પુરુષોને કે નીતિમાન પુરુષોને તે ઉદાહરણો સાંભળવાં
"ગમતાં નથી; કેમકે કેટલાંએક ઉદાહરણો તો દુરાચરણનાં છે.
"માટે આ સમયમાં ધર્મનું સ્થાપન કરવાને પ્રગટ થએલા શ્રી-
"સ્વામીનારાયણની શ્રીલક્ષ્મીનારાયણ દેવની ગાદીના આચાર્યવર્ય
"શ્રીવિહારીલાલજી મહારાજની કેટલાએક શિષ્યોએ પ્રાર્થના કર-
"વાથી તે વિદ્વાન મહારાજશ્રીએ ગુજરાતી ભાષામાં અલંકારાદર્શ
"નામનો ગ્રંથ રચ્યો; કેમકે ભાઈ બાઈ આદિક સર્વેને જાણવો
"સુગમ પડે.

(૫) "તે વિદ્વાન મહારાજશ્રીએ પોતાના કૌશલ્યની પુષ્ટિના
"કેટલાએક સંસ્કૃત તથા ભાષાના ગ્રંથો રચેલા છે; અને કેટલાએક

" સંસ્કૃત ગ્રંથોની ટીકાઓ કરી છે, અને કવિતાનો શોખ ઘણો છે;
" હજારો રૂપીયા ખરચીને પ્રતિષ્ઠામખ આદિક મોટા યજ્ઞ કરેલા છે,
" વરતાલમા ગોમતીજીનો ઘાટ સારા પથ્થરથી બંધાવ્યો છે અને
" સ્વમત તથા પરમતના વિદ્વાનોનુ સન્માન કરે છે.

(૬) " ઘણું કરીને આ ગ્રંથ રચવામા કુવલયાનંદ ગ્રંથનો
" આધાર રાખ્યો છે; તથા વ્રજભાષાનો અલંકારરત્નાકર જે મેવાડના
" ઉદેપુરમા છપાએલો છે તે તથા કાશીમા છપાએલો ટીકા સહીત
" કવિપ્રિયા ગ્રંથ તથા ચમત્કારચંદ્રિકા આદિક ગ્રંથો પાસે રાખ્યા
" હતા અને કિંચિત લખ્યુ છે કે પ્રાચીન પંડિતોના મત તથા
" અર્વાચીન પંડિતોના મત સારી પેઠે તપાસીને આ સૌ અલંકાર
" મેં નીરૂપણ કર્યા છે. મતલબ કે પ્રાચીન ને અર્વાચીન મતમા
" જેટલા અલંકાર છે તેમાનો એકે અલંકાર મેં પડયો મુકયો નથી.
" તેમ છતા વ્રજભાષાના કોઇ કોઇ કવિએ પ્રાચીન મતમા એકવીસ
" પ્રકારના ઉપમાલંકાર કહ્યા છે, તેમાથી માળોપમા સંગયોપમા,
" નિશ્ચયોપમા, એવા ભેદ પોતાના ગ્રંથમા દાખલ કરેલા છે, પણ
" વિચારી જોતા તે અલંકાર નામાન્તર કરીને કુવલયાનંદમા દાખલ
" કરેલા જણાય છે તે માટે અમે આ ગ્રંથમા માળોપમા આદિક
" પ્રાચીન મતના અલંકાર દાખલ કર્યા નથી રસવદ આદિક બીજા
" પંદર અલંકાર બીજા ભાગમા છે, તેમા નવરસનુ નીરૂપણ કરેલુ
" છે ત્યારપછી સંકરાલંકાર એટલે મિશ્રીત અલંકારનું પ્રકરણ છે.
" તે પછી ત્રીજા ભાગમા અનુપ્રાસાદિક શબ્દાલંકાર બતાવ્યા છે.
" તે પછી થોડાક ચિત્રાલંકાર પણ દાખલ કર્યા છે.

(૭) " આદર્શ એટલે દર્પણ જેમ કપાળમા તિલક આદિક
" અલંકાર કરીને દર્પણમા મેળવી જોવાય છે, તેમ વાણીનો અલંકાર
" હોય તે આ ગ્રંથમા મેળવી જોવાય, માટે આ ગ્રંથનુ નામ અલં-
" કારાદર્શ રાખ્યુ છે

(૮) " બાપ પોતાની દીકરીને ભણાવી શકે તથા ભાઈ પોતાની
" બેનને ભણાવી શકે એવો આ ગ્રંથ છે

(૯) " આ ગ્રંથ રચવામા શાસ્ત્રી કુંજવિહારીદાસજી તથા

' ભરતખંડની સંસ્કૃત શાળાના અધ્યક્ષ પુરાણી પિતાંબર પ્રેમજી
" રહીશ ગામ ગજાના અને પુરાણી કેશવપ્રસાદજીએ સહાયતા કરી છે.
" ગ્રંથ તૈયાર થયા પછી કેટલાએક વિદ્વાન સંતોએ તપાસીને ગ્રંથ
" પ્રમાણ કર્યો છે. તેમજ શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના નાગાહિત
" શાસ્ત્રી બદ્રીનાથજીએ તે ગ્રંથ અથથી ઇતી સુધી તપાસીને સારો
" અભિપ્રાય આપ્યો છે. તો પણ કોઈ ઠેકાણે ભૂલ રહી ગઇ હોય
" તો વિદ્વાનોએ ક્ષમા કરવી.

લી૰
કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ '

આ પ્રસ્તાવના નિર્વિવાદ કવીશ્વર દલપતરામે લખી છે, એની ખાતરી નીચે સહીથી સ્પષ્ટ છે. 'અલંકારાદર્શ'ની રચના શ્રીવિહારીલાલજી મહારાજે કરી હોવાનું કવીશ્વર પ્રસ્તાવનાના ૪ થા ખંડમાં લખે છે; પણ ૬ ઠ્ઠા ખંડમાં માલોપમા વગેરેને મૂકી દેવાની નિમતમાં "તે માટે અમે...દાખલ કર્યા નથી" એમ કહે છે અહીં 'અમે'થી શું સમજવું? શ્રીવિહારીલાલજીએ છોડી દીધા હોય તો 'આચાર્યશ્રીએ' કે એવો કોઈ શબ્દ મૂકવો જોઈએ. આ વાક્ય વાંચતાં એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું કે આ કૃતિમાં કવીશ્વરનો હાથ છે? "અમે"થી 'આચાર્યશ્રી' અને 'કવીશ્વર' એમ બેઉનું સાહચર્ય તો સ્પષ્ટ સમજી શકાય એમ છે.

પ્રસ્તાવનામાં જેમ 'અમે'થી કવીશ્વરના કર્તૃત્વ તરફ દૃષ્ટિ ખેંચાય છે તેવી જ દૃષ્ટિ 'અલંકારાદર્શ' ગ્રંથમાં આવતા "ઊંટ કહે : આ સમામાં વાંકાં અંગવાળાં ભૂંડાં (પૃ. ૨૮૭)" એ કવિત મનહર તરફ જાય છે. દલપતકાવ્ય—ભાગ ૧ જેમાં આવતા 'ફાર્બસ–વિલાસ'ના ૫ મા અંકમાં પાનાભાઈના મુખમાં 'અપ્રસ્તુતપ્રશંસા' અલંકારના ઉદાહરણ તરીકે એ કવિત મૂક્યું છે. બન્ને વચ્ચે જે કોઈ અંતર છે તે છેલ્લા ચરણમાં "સુણી એક શુક કહે : સુણો,

ભલા ઊંટ ભાઈ" ને બદલે "સાંભળી શિયાળ બોલ્યા દાખે દલપતરામ" આટલું જ. બેઉ સ્થળે એવો નિર્દેશ નથી કે આ ઉદાહરણ ક્યાંય અન્યથી લીધું છે; બંને સ્થળે સ્વકીય કૃતિ તરીકે જ એ મળે છે. અને પછીનામાં તો સર્વસામાન્ય પદ્ધતિની 'દાખે દલપતરામ' છાપ છે. શ્રીવિહારીલાલજીએ દલપતરામનું આ કવિત લઇ આ પાઠ ફેરવી પોતાના તરીકે ચઢાવ્યું એમ માનવું વાજબી છે ખરું ?

છંદભેદથી એક બીજું ઉદાહરણ મળે છે :

"કહે જાનકી : ક્યાં હવે મળશે દશરથલાલ ?
રાતા રથ દશ શું કરીશ ? એક અપાવું હાલ. ૪૮૬"

જ્યારે 'કાવ્યવિલાસ'ના અંક ૧૨ મામાં નીચે પ્રમાણે છે :

"અરે દશરથલાલ મળશે ત્યાં મન હવે
તજ વિના મારૂં સુખ ઉદાસી અપાર છે:
એક લાલ રથ બસ દસ રથ શું કરીશ,
તજ સાટે મરી - આપે તેમાં ગુણ સાર છે.૪×૧૧૯"

આવું જ એક કવિત કેટલાક પાઠભેદે મળે છે :

"ઘોડી કહે જે મને ઘણા ઘણા જુગ થયા,
કૌરવને પાંડવ તો કાલે થઇ ગયા છે;
રામ ને રાવણ લડ્યા તે મારી નજરે તરે,
થંભમાંથી નરસિંહ હમણાં જ થયા છે;
સુર ને અસુર મળી સાગર વલોવ્યો તેના
ધમકારા ઘણા મારે કાને વાગી રહ્યા છે;
હાય મારું જોડાવી તો આવું તારી સાથે આજ,
પાળજે મને જો તારા દિલમાંહી દયા છે. ૪૯૧"

જ્યારે એ જ રીતે ભાવિક અલંકારના ઉદાહરણ તરીકે 'કાવ્યસ-વિલાસ'ના અંક ૧૧ માને અંતે બીજા ચરણથી પાઠ જુદો—

"રાવણને રામના સંગ્રામમાં હું સાથે હતી,
રઘુ રાજા મારી આંખ આગળ જ થયા છે;

સાગર વલોવ્યો તે તો સાંભરે છે સર્વ મને,
દેવ તથા દૈત તો નજરે તરી રહ્યા છે;
જોડાવીને હાર ગાડી, બેસી બંને જણા જઈએ,
પ્રતિદિન પાળજો જે હિમમાંહી દયા છે. ૧૭૫"

ચિત્રોત્તરના બીજા ભેદ તરીકે વળી એક દોહરો આવે છે:

"કણથી ઘોડો ખાટલો નિશાળિયો સરદાર,
શોભે કેવા હોય તો? ઉત્તર: પાટીદાર. ૪૬૨"

હવે જુઓ 'વિજયવિનોદ'માં (દ. કા. ભાગ ૨ જો):

"ખેડૂ, ઘોડો, ખાટલો, નિશાળિયો, સરદાર;
સારા શોભે હોય જો, પડે પાટીદાર. ૨"

વિવૃતોક્તિના ઉદાહરણમાં "દીવા નથી આ દરબાર માંય અંધારું તો ઘોર પણું જણાય. ૪૭૩"નું "વિજયવિનોદ"ના "દિવાન વી દરબારમાં છે અંધારું ઘોર. ૧૨" સાથે અભેદત્વ છંદભેદે છે.

"વિજયવિનોદ"માં રત્નાવલી અલંકારનાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે, ત્યાં સાતે વાર, પછી ઘોળકું, વડોદરું વગેરે છંદમાં ગોઠવ્યાં છે તેને મળતી જ રીતે 'અલંકારાદર્શ'માં રત્નાવલી અલંકારનાં ઉદાહરણોની રચના છે.

સ્વ. કવિવર નાનાલાલભાઈએ "શ્રીહરિલીલામૃત" અને "અલંકારાદર્શ"ની રચનાનો ખ્યાલ આપતી કંડિકાઓ લખેલી છે તે આ પૂર્વે "પ્રસ્તાવના"ના શરના ખંડમાં આપવામાં આવી છે. એમાંનાં કેટલાંક વાક્ય અર્થ માગી લે છે: "ગ્રન્થ તો પૂરો થયો પણ બિહારીલાલજી મહારાજને કવિતારસ જેટલો જ કવિસંગ ગમતો. × × × તેથી આચાર્યશ્રીને કવિસંગ છોડવે ભારે મનદુઃખ થતું હતું. એટલે મહાગ્રન્થની કાવ્યસમાપ્તિએ ગ્રન્થ ન્હાના ગ્રન્થોની કાવ્યરચનાઓ પ્રગટી નીકળી. પ્રથમ રચ્યો શૃંગારરસ-વિલાસ-રીતીનો વિહારીવિનોદ. પછી રચ્યો અલંકારાદર્શ. × × × પછી આરંભાયો વર્તમાનકાલીન ધર્મ-

ધુરન્ધરોની ધર્મપ્રવૃત્તિઓ વર્ણવતો આચાર્ય-અભ્યુદય ગ્રન્થ પણ કાનના નિર્માણ નિરાળા હતા આચાર્યશ્રી બિહારીનાતજી અકાળે અક્ષરવાસી થયે એ ગ્રન્થ અધૂરો રહ્યો. એમ **હરિલીલામૃતના વડલા ફરતી વડવાઇઓ ફૂટી હતી.**"

કવિશ્રી કહે છે કે શ્રીહરિલીલામૃતની સમાપ્તિએ નાના ગ્રંથોની રચના થઈ એ વડના ફરતી વડવાઇઓ જેવી હતી. અહીં શંકા ઊભી થઇ શકે કે શ્રીહરિલીલામૃત રૂપી વડની રચના કરનારને હાથે નાના ગ્રંથો રૂપી વડવાઇઓની રચના થઈ કે વડની રચના કરાવનારને હાથે? કવિશ્રીની વાક્યરચનાની સંગતિ જોતા તો આના ક્યાય દ્વિધાતત્ત્વ સમજાતું નથી. "આચાર્યશ્રી બિહારીલાલજી અકાળે અક્ષરવાસી થયા" જે ગ્રંથ અધૂરો રહે છે તે "આચાર્ય-અભ્યુદય ગ્રંથ" એ રચના આચાર્યશ્રીની જ હતી એ આ વાક્યમાંથી સ્પષ્ટ થઇ શકતું નથી આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે એ ગ્રંથની રચના આચાર્યશ્રી વતી કવીશ્વર કરતા હતા, પણ આચાર્યશ્રી અક્ષરધામ વાસી થયે કવીશ્વરે અધૂરો મૂક્યો. વસ્તુસ્થિતિએ કવીશ્વરની પણ ઉમર આ સમયે ૭૪-૭૫ વર્ષની હતી એટલે અને વડતાલવાસ છોડવો પડયો એટલે જ 'આચાર્ય-અભ્યુદય' અધૂરો રહ્યો તે રહ્યો જ. મને તો લાગે છે કે કવિવર નાનાલાલભાઈ આ વાત જાણતા હતા, અને તેથી જ વાક્યરચના જ સંદિગ્ધ રૂપમા રહે તેવી કરી છે.

કવીશ્વરને 'કુવલયાનંદ' તરફ આસક્તિ હતી, તેથી જ કુવલયાનંદને આધારે 'અલંકારાદર્શ'ની રચના થઈ છે. અહીં કવીશ્વરને કાવ્યશાસ્ત્રમા તેમજ ભાષાજ્ઞાનમા કેવી રીતે પ્રવેશ થયો એ વિશેની થોડી માહિતી આપવી ઠીક થઈ પડશે

આપણે સારી રીતે જાણિયે છિયે કે કવીશ્વરે ગુજરાતી ભાષામા વ્યવસ્થિત રીતે, શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાઓને ધ્યાનમા રાખી અલંકારવાળી રચનાનો પ્રઘાત પાડયો. દલપત કાવ્યના બંને ભાગોમા એવા સંખ્યાબંધ સ્થળ જોવાં મળે છે કે જ્યાં નામ પાડી અલંકારોના ઉદાહરણ

આપવામા આવ્યા છે. આ પૂર્વે ગુજરાતી કવિઓમા આ પદ્ધતિ જોવામા ખાસ આવતી નથી. દલપતરામનું આ દિશામા ધ્યાન ખેચાયુ એની પાછળ એમનો વ્રજભાષાની કવિતાનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ પણ કારણભૂત હતો. એમણે સને ૧૮૫૮ના 'બુદ્ધિપ્રકાશ'મા "ભૂજની કવિતાની શાળા" એ નામનો એક લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો (પૃ ૧૦૫ ૧૦૬), તેમા પિંગળ ઉપરાંત અલકાર વગેરેના ગ્રથોની પણ યાદી મળે છે જેમાં ભાષાભૂષણ વ શીધર કવિપ્રિયા રસિકરહસ્ય કાવ્યકુતૂહલ સુન્દરશણગાર વગેરે ગ્રથોના પણ એમણે નામ નોધ્યા છે. બેશક, એઓ પોતે ભૂજ જઈ શક્યા નહોતા કે ભૂજની શાળામાં વ્રજભાષાનાં કાવ્યશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી શક્યા નહોતા. એમને કાવ્ય-દીક્ષા તો ૧૪ વર્ષની ઉમરે સને ૧૮૩૪માં મૂળીમા અક્ષરધામવાસી સ્વામીશ્રી દેવાનંદજી પાસેથી મળી હતી, અને સને ૧૮૩૪ થી ૧૮૪૧ સુધીમા 'સળંગ નહિ પણ કટકે કટકે, દલપતરામ દેવાનંદ-સ્વામી પાસે ભણ્યા. × × × છન્દશૃંગાર નામનું પિંગળશાસ્ત્ર અને ભાષાભૂષણ નામનો અલકારગ્રન્થ દેવાનદ સ્વામી પાસે પ્રથમ દલપતરામ શીખ્યા' ('કવીશ્વર દલપતરામ' ભાગ ૧ લો પૃ. ૧૪૦). આ પછી કવીશ્વર 'કવિપ્રિયા' અને 'રસિકપ્રિયા' એ બેઉ ગ્રંથ મેળવી શક્યા હતા પહેલો ગ્રથ મૂળીમાથી કચ્છ ભૂજ ભણી આવેલા એંઆર ગઢવી પાસેથી અને બીજો ગ્રથ વઢવાણમાથી એક ગોરજી પાસેથી બનેની કવીશ્વરે નકલો ઉતારી લીધેલી. આમ કવિના કાવ્યસંસ્કાર વ્રજભાષાની કવિતામાથી પોષણ પામ્યા એમણે વ્રજ-ભાષામા પણ કેટલીક રચના કરેલી છે. પછી તો સને ૧૮૪૯ મા અમદાવાદના મદિરમા જ્ઞાનસ્વરૂપાનદ સ્વામી પાસે દલપતરામે થોડે થોડે "કુવલયાનદ" ગ્રથ શીખી લીધો. આમ કવીશ્વરને અલકાર અને રસશાસ્ત્રના સસ્કાર પાછળ સંસ્કૃત ભાષાનો કુવલયાનંદ ગ્રથ અને વ્રજભાષાના ભાષાભૂષણ કવિપ્રિયા રસિકપ્રિયા સુદર શણગાર વગેરે ગ્રથોનો ફાળો હતો. અભ્યાસની દષ્ટિએ અપ્પય દીક્ષિતનો

'કુવલયાનંદ' ગ્રંથ ખૂબ સરળ છે. જયદેવ–પીયૂષવર્ષના 'ચંદ્રાલોક' અલંકારોમાં જે વિશદતા સ્થાપી 'સો' અલંકાર નક્કી કરી આપ્યા તેનો આશ્રય તેમજ આધાર અને વસ્તુ લઈ અપ્પયે વિદ્યાર્થીઓ માટે 'કુવલયાનંદ'ની રચના કરી હતી. કવીશ્વરને એ ગ્રંથના અધ્યયનનો લાભ મળ્યો, જેનો પરિપાક આપણને "અલંકારાદર્શ"-માં પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ ગ્રંથ વડોદરાના કે. વા. પંડિત બદરીનાથજીએ સુધારી આપ્યો હોઈ અભ્યાસકોને અલંકારસ્વરૂપનું જ્ઞાન એના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં મળી શકવાની સુવિધા છે.

કાવ્યશાસ્ત્રનો વિષય ગુજરાતી ભાષામાં સ્વતંત્ર રીતે ચર્ચાયેલો મળતો નથી. સ્વ. કવિ નથુરામ સુંદરજીએ વિશ્વનાથના સં "સાહિત્ય દર્પણ"નો મુખ્ય આધાર રાખી "કાવ્યશાસ્ત્ર" ગ્રંથ આપવાનો એક શિષ્ટ પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ એ ગ્રંથ વ્યાપક થઇ શક્યો નથી. નવા યુગની જ્ઞાનપરિપાટીએ પશ્ચિમનાં કાવ્યોનો આપણે ત્યાં યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ પામેલાઓએ અભ્યાસ શરૂ કર્યો, અને પશ્ચિમની પદ્ધતિનો કાવ્યપ્રકાર આપણે ત્યાં વ્યાપક બનવા લાગ્યો; પરિણામે પ્રાચીન પદ્ધતિ નજર બહાર રહી; એ ત્યાંસુધી કે આપણો ત્યાંના અગ્રગણ્ય કવિઓને પણ આ પ્રાચીન પ્રણાલીનો — યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં ભણવાનો લાભ મળ્યો પણ હોય છતાં—ખાસ ખ્યાલ જોવામાં આવતો નથી. અને સંસ્કૃત–પ્રાકૃત પદ્ધતિની કવિતા આપણે ત્યાં ખેડાતી લગભગ બંધ જ થઇ ગઇ છે. માત્ર સંસ્કૃત પદ્ધતિના છંદો વૃત્તોનો પ્રચાર ઠીક ઠીક વધ્યો છે—એમાં નવા નવા પ્રયોગ પણ વધ્યા છે; પણ જૂની કાવ્યશાસ્ત્રીય પદ્ધતિનાં શુદ્ધ કાવ્યોનો ઉદ્‌ભવ નહિવત જ છે. કાંત બોટાદકર જેવાના પ્રયત્ન અવશ્ય છે; પણ એ પણ નવી છાયામાં આવી ગયેલા જેવા છે. ભીમરાવનો 'પૃથુરાજ રાસો' કે દોલતરામનું 'ઇંદ્રજિત-વધકાવ્ય' એ વગેરે જૂના પ્રયત્ન અવશ્ય છે; પણ એનો પ્રચાર લુપ્તવત્ બેશક, નવી કવિતામાં પણ કવિઓને હાથે જાણ્યે અજાણ્યે અલંકારો તેમજ ઉચ્ચ પ્રતિનાં ધ્વનિકાવ્યોની

પણ રચના થાય છે; પણ વિવેચનપદ્ધતિમાં જૂની પ્રણાલી લગભગ વિલુપ્ત થઇ ગયેલી હોવાથી એ દિશા તરફ નજર પ્રમાણમાં સ્વલ્પ જ છે. જે પ્રમાણે નવીન પ્રણાલીના જ્ઞાનની વિવેચન માટે અનિવાર્ય-તા છે તે જ પ્રમાણે જૂની પ્રણાલીના જ્ઞાનની પણ અનિવાર્યતા છે. આ દિશામાં અલંકારોના સરળ બોધ માટે 'અલંકારાદર્શ' જેવા ગ્રંથ જરૂર ઉપયોગી થાય એમ છે. એ દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથનું પ્રકાશન લાભદાયી નીવડશે, એવી આશા છે. વિદ્યાર્થીઓને તો અવશ્ય ઉપયોગી નીવડશે જ, એવી શ્રદ્ધા છે.

અહીં આ ગ્રંથની ગુજરાત સમક્ષ થયેલી પહેલી રજૂઆતમાં અક્ષરધામવાસી આચાર્યશ્રી વિહારીલાલજીને જ યશ છે. બન્યા હોય તો કવીશ્વર એમાં સાધનરૂપ હતા. આ બેઉ મહાનુભાવોનું તેથી ગુજરાત ઉપર ઋણ છે. "અલંકારાદર્શ"ના પ્રકાશન વખતે એ ઋણ-સ્મરણ અવશ્ય કરવું જોઇયે; એટલે અહીં આ પ્રસ્તાવનાને અંતે બેઉ પૂજ્ય વિભુતિઓનું ઋણ સ્વીકારી એમનાં જ ચરણકમળોમાં આ સંપાદન અર્પી કૃતકૃત્યતા અનુભવું છું.

તા ૧૦-૭-'૪૯ કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

અનુક્રમણિકા

અલંકારાદર્શ

મંગલાચરણ

શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત

વંદું શ્રીરૂપચંદને ઉર ધરી આનંદના કંદને,
ફેડી માયિક ફંદને અધિક જે આપે જ આનંદને,
જેણે સૌ મુનિવૃંદને શુભ કર્યું, છે જે પ્રિય સ્વછંદને,
વંદું તેહ ગુરૂચંદને, મતિ અતિ આપે મતિ-મંદને. ૧

રે ગૌરીસુત, સિદ્ધિ બુદ્ધિ મતિગો નારી તમારી ભલી;
બુદ્ધિ તો બુધ લોક ઉપર બધી રાખે કૃપા એટલી,
સિદ્ધિને સમજાવીને પણ કરો, કાંઈ કૃપા તે કરે,
સિદ્ધિ જો નહિ સાનુકૂલ થઈ તો બુદ્ધિ થકી શું સરે ! ૨

ગીતિ

ધર્મરૂપે તનુ ધારી ધર્માચાર્યે વિહારીજનાસે
નિજજનની વિનતીથી બાલાનંદૃતિ બનાવી વરતાલે. ૩

ગ્રંથ-પ્રયોજન

ઉપજાતિ વૃત્ત

ગ્રંથો અલંકાર તણા ઘણા એ તથાપિ તે નિર્લજ શબ્દના છે,
વાંચે નહિ પુત્ર પિતાની પાસ, જો દોષ લજ્જન સઘળો નિવાસ. ૪
માટે રચ્યો ગ્રંથ ઘણા વિવેકે, આમાં નથી નિર્લજ શબ્દ એકે;
નીતિ તથા શ્રીપ્રભુમાંહી પ્રીતિ, તેનું પણ વર્ણન શુદ્ધ રીતિ. ૫

દેશી ભાષા-પ્રયોજન

ભાષા સુશાખા સમ ઉર આણો, ને મૂળનું સંસ્કૃત મૂળ જાણો;
તે મૂળથી તો રસ કોઈ લે છે, શાખા જ સૌને ફળફૂલ દે છે. ૬

સ્ત્રગ્ધરા વૃત્ત

ભાષામાં જાણીને ઇ–ઉ–ઋ–લઘુ તણા દીર્ઘ દીર્ઘે લઘુના,
સંયોગતિ રહે તે પર જઈ થઈ તો જ પામે ગુરુતા;

જોડેલા થાય જુદા, પણ કી વર્ણો ભિન્ન જોડ્યા ન જાય;
પાદાંતે પ્રાસ લાવો, નહિતર કવિતા અગમ ગા જગાય.   ૭

દોહરે

જે અક્ષર પાદાંતનો અકાર એમાં હોય,
તેને ગુરુ ગણુવો પરે, તે પણ ગણિયે તોય.   ૮

ટીકા—જેમ સંસ્કૃતમા પાદા ને અ ત્ર ગુરુનો લઘુ અને લઘુનો ગુરુ મનાય છે તેમ ભાષામા ઇ-ઉ-ઋ એ ત્રણ સ્વરો લઘુના ગુરુ અને ગુરુના લઘુ હાવે તેમ બોલાય છે, અને જોડાક્ષરથી પહેલો લઘુ હોય તે ધડકે તો જ ગુરુ ગણાય, જેમ 'ગર્વ' 'ધર્મ' એ ગુરુ છે પણ 'નર્યું' 'તર્યું' 'જન્મ્યા' 'રમ્યા' એ ધડકતા નથી, માટે ગુરુ નથી. ભાષામા જોડાક્ષર જુદા પાડવા હોય તો પડાય, જેમ 'ધરમ' 'નમરણ' ઇત્યાદિ, પણ પરાક્રમ'નું 'પ્રાક્રમ,' 'જા ત'નું 'જાત' 'નગર'નું 'નગ્ર' લખે તો તે ભૂલ ગણાય. અને દેશી ભાષાઓમા પાદાને અનુપ્રાસ જરૂર જોઈયે, કેમકે સુરદાસ તુલસીદાસ પ્રેમાનંદ શામળ ભટ આદિક તથા સત્સંગમા જે જે કવિયો થયા તેમા કોઇ કવિની કવિતા પાદાંતે અનુપ્રાસ વગરની નથી.

અલંકાર વિષે

દોહરા

વાણી શોભે જે વડે અલંકાર છે એહ;
પંડિત તણા પ્રસંગથી શિખાય ઘડતા તેહ   ૯
અલંકાર દેખી સુણી જન રંજન નહિ થાય,
અલંકાર તે તો નહિ કેદિયે પણ કે'વાય.   ૧૦
બીભત્સ ભાવ બોલીને ભવાઇના કરનાર
હસે હસાવે તે નહિ અલંકાર શૃંગાર.   ૧૧

ટીકા—નવરસ અને વ્યંજના તે કવિતાનો જીવ છે અને વાણી શરીર છે, ને અલંકાર નથી, પણ વાણીને શોભાવવા સારુ ઉપમા આદિક અર્થાલંકાર અને અનુપ્રાસાદિક શબ્દાલંકાર છે; માટે અલંકારના ઉદાહરણમાં રસ કે વ્યંજના હોય તે અલંકાર જાણુવો નહિ, અલંકારના લક્ષણમાં કહ્યા પમાણે ઉદાહરણમા આવે હોય તેટલો જ તે અલંકાર જાણુવો.

૨. ઉપમા અલંકાર

દોહરા

જેનું વર્ણન કીજિયે તે કહિયે 'ઉપમેય',
દઇયે જેનો દાખલો તે 'ઉપમાન' ઠરેય. ૧૨

મળતો ગુણ તે બેયનો 'ધર્મ' કહે કવિ તેહ.
'જેવું' 'પેઠે' 'જેમ' 'સમ' 'ઉપમાવાચક' એહ. ૧૩

જો તે ચારે હોય તો ' પૂર્ણોપમા ' ગણાય.
એક વિના બે ત્રણ વિના 'લુપ્તોપમા' લખાય. ૧૪

''વર્ણનીય' તથા 'અવર્ણનીય'નાં નામ

દોહરો

પ્રસ્તુત વર્ણ્ય પ્રકૃત વિષય, આસ્પદ તે 'ઉપમેય';
અવર્ણ્ય અપ્રસ્તુત વિષયી એ 'ઉપમાન' કહેય. ૧૫

ગુણ અથવા ધર્મ

શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ ગંધ દયાદિક જેહ,
ક્રિયા આદિ મળતા ગુણો 'ધર્મ' કહીએ તેહ. ૧૬

અધમ ઉપમા

દાંત શ્વેત છે અસ્થિસમ, મૂછ કાલી સમ-કાગ,
એવી ઉપમા અધમને દેયે દેખી લાગ. ૧૭

દ્રાખ ખાધી મેં જે રીતે, કાર્ન લિંમ-ફલ ખાવ,
એવી ઉપમા આપતે દે તે મૂર્ખ મનાય. ૧૮

જે ગુણની ઉત્કૃષ્ટતા જે માંહીં કે'વાય,
ઉપમા એની આપિયે, શ્રોતા મન મકનાય. ૧૯

ટીકા—ઉપમાનો જે ગુણ વખાણિયે તે ગુણ જેનામા વધારે હોય તેની ઉપમા અપાય; તેમા પણ અયોગ્ય ઉપમા અપાય નહિ; જેમકે

દોહરો

માન ભનુ ગણિકા તણું સૌ જાણે સંસાર,
તેની ઉપમા સંતને દે ગુણ-હીન ગમાર.   ૨૦

ટીકા—પરમેશ્વરને કે તેના અંગને ઉપમા આપિયે એવી કોઈ વસ્તુ નથી, પણ વાણી શોભાવા સારુ કમલ તથા ચંદ્ર આદિકની ઉપમા અપાય છે

પૂર્ણોપમા

ઉપજાતિ વૃત્ત

સુપત્ર-પુષ્પે તરુ જેમ શોભે, જોવા જનોની મનવૃત્તિ લોભે,
જાણો અલંકારથી તેમ વાણી, પામે સુણી સ્નેહ મનુષ્ય પ્રાણી. ૨૧

ટીકા—એમાં ' અલંકાર ' અને ' વાણી ' એ બે ઉપમેય છે અને ' પત્ર પુષ્પ ' તથા ' તરુ ' એ બે ઉપમાન છે, ' શોભવું ' તે ગુણ અથવા તેનો ધર્મ છે અને ' જેમ ' તે ઉપમાવાચક શબ્દ છે. એમાં ચારે વાનાં છે માટે તે ' પૂર્ણોપમા ' છે; ' શ્રીજી મહારાજનું મુખ પૂર્ણચંદ્ર જેવું આનંદકારી છે ' ઇત્યાદિ. જેમાં શોભા કે સારું સારું વખાણ્યું હોય તે જ ઉપમાલંકાર છે એમ નથી, નઠારાને નઠારી ઉપમા દઇયે તે પણ ઉપમાલંકાર છે, જેમકે ' દુર્જનની વાણી કડવી ઝેર જેવી હોય છે ' એમાં ' વાણી ' ઉપમેય છે, 'ઝેર' ઉપમાન છે, અને ' કડવી ' એ તેનો ધર્મ છે, અને ' જેવી ' ઉપમાવાચક શબ્દ છે; માટે તે ' પૂર્ણોપમાલંકાર ' છે.

લુપ્તોપમાના ભેદ

	નંબર	વાચક	ધર્મ	ઉપમા	ઉપમેય
ચારે વાનાં છે માટે પૂર્ણોપમા છે	૧	૧	૨	૩	૪
વાચક-લુપ્તા	૨	૦	૨	૩	૪
ધર્મ-લુપ્તા	૩	૧	૦	૩	૪
વાચક-ધર્મ-લુપ્તા	૪	૦	૦	૩	૪
ઉપમાન-લુપ્તા	૫	૧	૨	૦	૪
વાચકોપમાન-લુપ્તા	૬	૦	૨	૦	૪
ધર્મોપમાન-લુપ્તા	૭	૧	૦	૦	૪

વાચક–ધર્મોપમાન–લુપ્તા	૮	૦	૦	૦	૪
ઉપમેય–લુપ્તા	૯	૧	૨	૩	૦
વાચકોપમેય–લુપ્તા	૧૦	૦	૨	૩	૦
ધર્મોપમેય–લુપ્તા	૧૧	૧	૦	૩	૦
વાચક–ધર્મોપમેય–લુપ્તા	૧૨	૦	૦	૩	૦
ઉપમાનોપમેય–લુપ્તા	૧૩	૧	૨	૦	૦
વાચકોપમાન–ઉપમેય–લુપ્તા	૧૪	૦	૨	૦	૦
ધર્મોપમાન–ઉપમેય–લુપ્તા	૧૫	૧	૦	૦	૦
ચારે લુપ્ત બની શકે નહિ	૧૬	૦	૦	૦	૦

એ રીતે જોતાં પ્રસ્તારમાં સોળ પ્રકાર થાય તેમાં પહેલો પ્રકાર તો પૂર્ણોપમાનો છે અને બારમા પ્રકારમાં માત્ર ઉપમાન રહે છે તે તો રૂપકાતિશયોક્તિ અલંકાર છે, અને બાકીના ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૩ ૧૪ ૧૫ અને ૧૬ એટલામાં ઉપમેય લુપ્ત થાય એવા અલંકાર બનવા ઘણા મુશ્કેલ છે, તોપણ તેમાનો એક નવમો પ્રકાર તાણી તોડીને 'ઉપમેય–લુપ્તા' આમાં બતાવીશું તે સહિત આઠ પ્રકારની 'લુપ્તોપમા' થઈ શકે; પણ ખરું જોતાં સાત પ્રકારની જ લુપ્તોપમા છે.

લુપ્તોપમા

ઈંદ્રવજ્રા વૃત્ત

શ્રીજી તણો છે ઘનશ્યામ દેહ, છે કંજ જેવા કર બેય તેહ,
ચંદ્રાસ્યની આગળ એક વાર સત્સંગીને સંત મળ્યા અપાર. ૨૨

ટીકા—એમા લુપ્તોપમા ત્રણ છે: શ્રીજીનું શરીર 'ઘનશ્યામ' કહ્યું એમાં 'દેહ' ઉપમેય છે, 'ઘન' ઉપમાન છે અને 'શ્યામ' ગુણ છે, માટે તે વાચકલુપ્તા થઈ. ૧ કમળ જેવા બે કર કહ્યા એમા 'કર' ઉપમેય છે, 'કમળ' ઉપમાન છે અને 'જેવા' એ વાચક શબ્દ છે પણ ગુણ કહ્યો નથી, માટે ધર્મલુપ્તા થઇ. ૨ 'ચંદ્રાસ્ય' એમા 'આસ્ય' મુખ તે ઉપમેય છે અને 'ચંદ્ર' ઉપમાન છે, માટે વાચક–ધર્મલુપ્તા થઈ. ૩

દોહરો

પ્રભુજી બહુધા બળ વડે જય કરી જુદ્ધસ્થાન,
મનમાં માને તે પછી ભડ નર ભીમ સમાન. ૨૩

ટીકા—એમા 'જય કરવો' તે ગુમ 'ભીમ' ઉપમાન, 'સમાન' વાચક, પોતાને ભીમ જેવો માને તે. 'પોતાને' એ ઉપમેય શબ્દ નથી. માટે ઉપમેયલુપ્તા છે. ૪

હરિગીત છંદ

હરિ-દર્શને હું તો ગયો, પ્રભુ પ્રસાદી દેતા હતા
તે પ્રસાદી મુજને મળી, ઇચ્છે અજાદિક દેવતા.
જે ત્યાં જવું, મળવી પ્રસાદી, તેનું આસ્વાદન થવું,
અણુચિંતવ્યું એ અવસરે તે કીર-દાડમિયું હતું,
હે હરિજનો, એ અવસરે તે કીર-દાડમિયું હતું.　　　　૨૪

ટીકા—એમાં પણ ચાર લુપ્તોપમા છે: 'મારું જવું અને અણુચિંતવી પ્રસાદી મળવી તે કીર-દાડમિયું થયું;' મતલબ કે પોપટનું આવવું અને દાડમનું પડવું. પ્રસાદીનો સ્વાદ લેવો તે પોપટે દાડમનો ભક્ષ કર્યા જેવું થયું. 'જવું' અને 'પ્રસાદી મળવી' તે ઉપમેય છે અને 'પોપટનું આવવું અને દાડમનું પડવું' તે ઉપમાન છે; 'પ્રસાદીનો સ્વાદ' ઉપમેય છે અને 'દાડમનો ભક્ષ' ઉપમાન છે. 'અણુચિંતવ્યું થવું' તે સમાન ધર્મ છે. 'કીર-દાડમિયું' તે શુક-દાડમના જેવું, જેમકે 'મજીઠિયો રંગ તે મજીઠના જેવો રંગ' એમાં 'જેવો' એ શબ્દનો આભાસ છે માટે કેવળ ઉપમાન-લુપ્તા છે. ૧ જો આભાસ માત્રથી વાચક શબ્દ માનિયે નહિ તો વાચકોપમાન-લુપ્તા છે. ૨ ચોથા ચરણમાં 'અણુચિંતવ્યું' તે સમાન ધર્મ કહ્યો છે તેને બદલે પાંચમું ચરણ બાલિયે તો તે ધર્મ જતો રહે તેથી એકવાર ધર્મોપમાન-લુપ્તા થાય, ૩ અને બીજીવાર વાચક-ધર્મોપમાન-લુપ્તા થાય છે. ૪ 'મૂર્ખ બહુ વિચારીને કામ કરે તોપણ મંછા કાકાના જેવું દુખકારી કરે,' એમાં 'મૂર્ખનું કામ' ઉપમેય છે, 'જેવું' એ વાચક છે 'દુખકારી' ધર્મ છે, 'મંછા કાકાનું કામ' ઉપમાન છે, પણ તે ૨૫ બતાવ્યું નહિ માટે ઉપમાન-લુપ્તા છે ઉપમાન-લુપ્તાનાં ઉદાહરણો પંચોપાખ્યાનમાં ઘણાં છે. એક કવિ લુપ્તોપમાનાં ઉદાહરણ એવી રીતના આપે છે કે

દોહરો

શ્રીહરિની શુક-નાસિકા, રક્તદાડમી દાંત,
[illegible]

ટીકા—'શુકનાસિકા' એમાં 'નાસિકા' ઉપમેય છે, વાચક શબ્દ કે ધર્મ નથી, અને શુક જેવી નાસિકા નથી, પણ શુકના નાક જેવી છે, તે નાક કહ્યું નથી, માટે વાચક-ધર્મોપમાન-લુપ્તા છે 'રક્તદાડમી દાંત' એમાં 'દાંત' ઉપમેય છે, 'રક્ત' ધર્મ છે, પણ ઉપમાવાચક શબ્દ નથી અને 'દાડમના જેવા દાંત નહિ પણ દાડમના બીજ જેવા દાંત છે' તે 'બીજ' કહ્યા નહિ, માટે વાચકોપમાન-લુપ્તા છે 'ગજસમ ગતિ' એમાં 'ગતિ' ઉપમેય છે 'તે હાથી જેવી નથી, પણ હાથીની ચાલ જેવી છે' તે 'ચાલ' કહી નહિ, માટે ધર્મોપમાન-લુપ્તા છે. 'સિંહના જેવી સૂક્ષ્મ કટિ' કહી એમાં 'કટિ' ઉપમેય છે, 'સૂક્ષ્મ' ધર્મ છે, 'સમ' ઉપમાવાચક શબ્દ છે. 'તે કટિ સિંહ જેવી નથી, પણ સિંહની કેડ જેવી છે' તે 'કેડ' કહી નહિ, માટે ઉપમાન-લુપ્તા છે. કુવલયાનંદમાં પ્રત્યેક અલંકારના એકથી વધારે ઉદાહરણ આપ્યાં છે, પણ લુપ્તોપમાના વિશેષ ઉદાહરણ આપ્યાં નથી, તેથી જણાય છે કે લુપ્તોપમાની ઝાઝી પ્રવૃત્તિ નહિ હોય, માટે ભાષાભૂષણ આદિકમાં લુપ્તોપમાના ભેદ કહ્યા નથી.

૨. અનન્વય અલંકાર

લક્ષણ-દોહરો

જે વસ્તુ ઉપમેય છે એ જ હોય ઉપમાન,
'અનન્વયાલંકાર' છે સૌ સમજે તે સ્થાન. ૨૬

ઉદાહરણ-સવૈયા

સુરતનો સરદાર ભયો અરદેશર તે કહિયે નર કેવો,
માન મળ્યું સરકાર તણું વળી ગામ મળ્યા ગુણ ઉત્તમ એવો.
ફારશી ને અંગરેજી ભણ્યો, સતસંગ વિશે પણ શોભિત તેવો,
ખાનબહાદુર ખામી નહિ, અરદેશર તે અરદેશર જેવો. ૨૭

પુનઃ દોહરો

ગર્ધવ ચાલ્યો વસ્ત્ર પર, કવિયે દેખી કહ્યું જ.
અરે તને કેવો કહું? તું જેવો તે તું જ. ૨૮

ટીકા—'આકાશ જેવો આકાશ છે' અને 'સમુદ્ર જેવો સમુદ્ર

જ્યારે હરિના મુખ તણો પેખે પરમ પ્રકાશ,
રવિને ઢાંકે છે વિધિ અભ્ર વડે આકાશ. ૪૪

પુનઃ—દીપક મૂક્યો નૃપસુતે, કહે કવિ તે ઠામ :
કુળદીપક છો કુંવર ત્યાં દીવાનું શું કામ ? ૪૫

પુનઃ ઉપજાતિ વૃત્ત

પવિત્ર તીર્થોદકથી થવાય, તીર્થે વિચારી જન એમ જાય.
મળ્યા સદાચારી સુસંત જેને શા કામનું છે પછી તીર્થ તેને ? ૪૬

૫. રૂપક અલંકાર

લક્ષણ—કવિત

ઉપમેયને જ ઉપમાન–રૂપે વર્ણવે
અલંકાર 'રૂપક' તો એહનું જ નામ છે.
જુદાપણું જરિયે ન ભાસે તે અભેદ રૂપ,
જુદાપણું ભાસે તો તાદ્રૂપ તેહ ઠામ છે.
સમગુણ, ન્યૂન ગુણ, અથવા અધિક ગુણ
એકેકાના ત્રણ ત્રણ ભેદ ભયા આમ છે.
૭ પ્રકારનો છે એવો રૂડો 'રૂપકાલંકાર,
આ જુઓ, કલાથી ઓળખાય તે તમામ છે. ૪૭

સમ–અભેદ રૂપક

ઉદાહરણ—દોહરો

વિભૂતિ છે, શશિચાપ છે, નીલકંઠ વિખ્યાત,
હે સંતો, સ્નેહે જુઓ આ શંકર સાક્ષાત. ૪૮

ટીકા—એમાં શ્રીજીને અને શંકરને અભેદપણે સરખા ગુણે વર્ણવ્યા; એક એથી વધારે કે ઓછા ગુણ કહ્યો નહિ; માટે 'સમ–અભેદ રૂપક અલંકાર' છે. શિવને વિભૂતિ છે અને શ્રીજીને વૈભવ છે, શિવને કપાળે ચંદ્ર અને હાથમાં ધનુષ છે, અને શ્રીજીના ચરણમાં ચંદ્ર તથા ધનુષ છે, ઉમા બેય સરખા કહ્યા.

ન્યૂન-અભેદ રૂપક

છે તો શંકર આ સ્વયં, જીત્યો જેણે મેન,
ચંદ્ર ભલો છે ભાલમાં, પણ નથી ત્રીજું નેન. ૪૯

ટીકા—એમાં શ્રીજીને શંકર સાથે અભેદ વર્ણન કહ્યું કે જેણે મેન=કામદેવને જીત્યો અને જેના કપાળમા ચંદ્ર છે, એટલે શ્રીજીને કંકુનો ચાંદલો છે ને શિવના કપાળમાં ચંદ્ર છે, પણ શ્રીજીના કપાળમાં ત્રીજું નેત્ર નથી એટલું ઓછું છે, માટે 'ન્યૂન-અભેદ રૂપક' થયું.

અધિક-અભેદ રૂપક

બ્રહ્મચારી રૂપ શ્રીજી તથા શિવજીને વિષે દોહરો

આ શંકર-શિર છે જટા, ભૂત-અધીશ તથાપિ
તેહ કરે છે તીવ્ર તપ, ક્રોધ ન કરે કદાપિ. ૫૦

ટીકા—એમાં નીલકંઠ બ્રહ્મચારીને શિવરૂપે અભેદ કહ્યા, પણ તે ભૂત પ્રાણી માત્રના નાથ ક્યારે પણ ક્રોધ કરતા નથી, એટલું શિવનાથી અધિક કહ્યું.

સમતાદ્રૂપ્ય રૂપક

સોરઠો

નીરખો હરિ-મુખચંદ્ર, હે મુજ નેત્ર ચકોર, આ.
મુનિગણ તારાવૃંદ તે નીરખો તે પાસ છે. ૫૧

ટીકા—એમાં મુખ અને ચંદ્ર, નેત્ર અને ચકોર, મુનિમંડળ ને તારામંડળ, એ રીતે ઉપમેય ઉપમાન સ્પષ્ટ બતાવ્યાં, પણ ઓછા વધતા-પણું કાંઈ કહ્યું નહિ; માટે 'સમતાદ્રૂપ્ય રૂપક' છે.

ન્યૂનતાદ્રૂપ્ય રૂપક

દોહરા

ભજે નહિ ભગવાનને, જન પશુ જાણો તેહ.
પાછળ ન મળે પૂંછડું, ખામી ખરેખરી એહ. ૫૨

અધિકતાદ્રૂપ્ય રૂપક

નીરખી હરિ-મુખચંદ્રને નારી નરો નિઃશંક,
શીતળતા શોભા ભલી, ન મળે કાંઈ કલંક. ૫૩

ઇંદ્રવજ્રા વૃત્ત

રાજા કહીજે પુરનાથ જેહ, બીજો કહીજે કવિરાજ તેહ,
સેવાય રાજા નિજ દેશ ઠામે, સર્વત્ર સેવા કવિરાજ પામે. ૫૪

૬. પરિણામ અલંકાર

લક્ષણ–કવિત

ઉપમાન ઉપમેય–રૂપે ઉપમેય તણું
કામ કરે, 'પરિણામાલંકાર' તે થાય છે.
'ચરણારવિંદ' એનો અર્થ તો બે રીતે થાય :
એક તો ચરણરૂપી કમળ ગણાય છે;
બીજો અર્થ કમળને ચરણરૂપે મનાય,
'રૂપક'ને 'પરિણામ' એથી ઓળખાય છે.
ચરણારવિંદમાં સુગંધ લેવા ભમે ભૃંગ,
ચરણારવિંદે ચાંપી દીધો બળિરાય છે. ૫૫

ઉદાહરણ–વસંતતિલકા વૃત્ત

જે પાદપદ્મ ચડી અંડકટાહ ફોડયું,
જે પાદપદ્મ શકટાસુર–રૂપ તોડયું,
જે પાદપદ્મથી કર્યો દુખી કાળિનાગ,
- તે પાદપંકજ તણો મહિમા અથાગ. ૫૬

ટીકા—પદ્મ વડે અંડકટાહ ફોડાય નહિ, પણ પદ્મે ચરણરૂપે થઈને અંડકટાહ ફોડયું, માટે 'પરિણામ અલંકાર' થયો.

પુનઃ–દોહરો

કરેલ પોતે કીર્તિગિરિ, તે જોવાને કાજ
ઉત્તમ ભૂપતિ–રૂપ થઇ અર્જુન આવ્યો આજ. ૫૭

બીજું ઉદા૦–વસંતતિલકા વૃત્ત

કન્યાનું દાન કરવા ધન કોઈ રાયે
આપ્યું ગરીબ દ્વિજને જ ઉદારતાયે.

આપ્યો દ્વિજે તરત ત્યાં બદલો અનુપ
ચિત્તે વિચારી શુભ આશીરવાદ-રૂપ. ૫૮

ટીકા—એમાં ઉત્તમ બદલા જેવો આશીર્વાદ આપ્યો, માટે 'બદલો' ઉપમાન છે અને 'આશીર્વાદ' ઉપમેય છે. તે બદલાએ આશીર્વાદરૂપે થઈ કામ કર્યું.

૭. ઉલ્લેખ અલંકાર

દોહરો

બહુ જન દેખે એકને જુદે જુદે પ્રકાર
તો કવિજન તેને કહે 'ઉલ્લેખાલંકાર'. ૫૯

શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત

શ્રીજીને શિવરૂપ સત્ય નીરખે શંભુઉપાસી ઘણા,
દેખે વૈષ્ણવ વિષ્ણુ-રૂપ હરિને, જૈને જિનાદિ ગણ્યા;
ભાળે ભક્ત ગણેશના ગણપતિ, દેવી જ દેવી તણા,
જાણે છે જનનો ખરેખર ખુદા, તેમાં ન કાંઈ મણા. ૬૦

ઉલ્લેખ બીજો

દોહરો

અનેક રૂપે એકને કહે એક જણ કોય,
જુદા જુદા ગુણ વડે એ 'ઉલ્લેખ' જ હોય. ૬૧

શ્રીજી વિશે-ઉપજાતિ વૃત્ત

વિદ્વાન જોતાં અજ દેવ એ છે, તપસ્વી જોતાં નરભાઈ તે છે,
જો, ચિહ્ન સોળે ચરણો વિશે છે, શ્રીકૃષ્ણ, હે સજ્જન, આ દીસે છે.૬૨

૮. સ્મૃતિ અલંકાર

દોહરો

સ્મૃતિ ભ્રાંતિ સંદેહનાં લક્ષણ નામ પ્રમાણ,
અલંકાર ત્રણ તેહ છે સમજો જેહ સુજાણ. ૬૩

વૈતાલીય છંદ

વિચર્યો જન શાન-બાગમા, નીરખ્યા હોજ ભલા જ બાગમાં;
હરિ રંગ રમ્યા સખા લઈ, સ્મૃતિ તે હોજ નિહાળતાં થઈ. ૬૪

૯. ભ્રાંતિમાન અલંકાર

ઘડિયાળમાં ભૂતની ભ્રાંતિ—કવિત

ભૂપના ભવનમાં સૂતો ગમાર ગામડિયો,
ઘડિયાળ-ઘોષ સુણી ભડકીને ભાગે છે;
બૂમ સુણી બહુ લોકે કારણ પૂછ્યું તો કહે:
છે તો ઘર ઠીક પણ બીક બહુ લાગે છે;
નક્કી ભૂત થાય મરી જાય જે નવા ઘરમાં,
આ ઘરમાં, બાઈ, બારે ભુતાવળ જાગે છે;
રાત અરધીક જ્યારે જાય ને અંધારું થાય,
ઘણુણુણ ઘણુણુણ ઘંટડિયો વાગે છે. ૬૫

અન્યોન્ય ભ્રાંતિ વિષે

શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત

ઓચ્છો તાપ અમાપ જાણી વણિજે રાતે મળી ચાલિયા,
સામાસામી પુરે જવા કર વિશે ભાલા ભલા ઝાલિયા;
સામાસામી મળ્યા મહા વન વિશે, ગૈ રાત બારે ઘડી,
લુટારા તેણી ટોળી આવી લૂટવા, અન્યોન્ય ભ્રાંતિ પડી. ૬૬

૧૦. સંદેહ અલંકાર

વડોદરા વિશે—શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત

શ્રીજીની અસવારી સારી અતિશે, ઐરાવતો હાથિયો
પેખીને પરદેશી એક જનને સંદેહ સ્વાંતે થિયો:
શું હું જાગ્રત છું જરૂર ઉરમાં કે સ્વપ્નની વાત છે?
સાચું આ જ વડોદરું શહર છે કે સ્વર્ગ સાક્ષાત છે? ૬

૬૧. શુદ્ધ અપહ્નુતિ અલંકાર

દોહરા

બીજાનો ગુણ મૂકવા કરે એકનો લોપ,
'શુદ્ધાપહ્નુતિ' તેહ છે ગુણ પરનો આરોપ. ૬૮
કુપુત્ર તે તો પુત્ર નહિ એમ જાણજો આપ,
તે તો માત પિતા તણું પૂર્વ જન્મનું પાપ. ૬૯

હેત્વપહ્નુતિ અલંકાર

અન્યારોપણ જો કરે યુક્તિ કરીને કોય,
અલંકાર એ તો ભણો 'હેતુ-અપહ્નુતિ' હોય. ૭૦
લાજ નહિ તે નર નહિ, ન ખર, ન લાંબા કાન;
ભલા ભૂંડા સૌને ભસે, સમજો, આ તો શ્વાન. ૭૧

લટકતા મોટા પંખા વિષે
ઉપજાતિ વૃત્ત

લે વીંજણાને લટકાવી વાય, એવું નથી ક્યાંય પુરાણ માંય,
દશાનને તોડી ઉડાડી જેહ જટાયુની પાંખ જણાય એહ. ૭૨

પર્યસ્તાપહ્નુતિ

દોહરો

વર્ણ્ય વિષે આરોપવા અવર્ણ્ય-ગુણ ઢંકાય,
'પર્યસ્તાપહ્નુતિ' ભલો અલંકાર તે થાય. ૭૩

કવિત

ભટકતો ભાટ એક આવ્યો અમદાવાદમાં,
ખાન ખાના વેચી ખાધી ત્યાં પોતાની ઢાલડી;
પ્રભાતે ઊઠીને ગયો કોચરબ પાલડિયે,
ટઢાણી સુણી લોકે ઓઢાડી સારી શાલડી;

ખાનપાન માન પામી ગામનાં વખાણુ કર્યાં:
વાહવાહ વારી જાઉં, પાલડી વહાલડી;
અહમદાવાદ તે તો અહમદાવાદડી જ,
શહેર તો સારું કહું કોચરબ પાલડી. ૭૪

ભ્રાંતાપહ્નુતિ

દોહરો

ભ્રાંતિ ભાગે કોઇની સત્ય કહીને વાત
'ભ્રાંતાપહ્નુતિ' તેહ છે અલંકાર સાક્ષાત. ૭૫

શ્રીજીની અસવારી વિશે—શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત

ગાજે છે ઘન, હે સખી, નહિ સખી, વાજે વડી નોબતો;
બોલે મોર, નહિ, સુછંદ ઉચરે છે સંતની સોબતો;
બોલે દાદુર-વૃંદ, વૃંદ જનનાં બોલે બહુ હામ છે.
જો, આ મેઘ ગિરિ-શિરે, ગજ-શિરે તે તો ઘનશ્યામ છે. ૭૬

છેકાપહ્નુતિ

દોહરો

"છેકાપહ્નુતિ" પૂછતાં સત્ય છુપાવે વાત;
પ્રથમ કહેલું ફેરવી સમજાવે ભલી ભાત. ૭૭

કવિત

પૂછયું એક વણિકના પુત્રને : તેં ભાળી, ભાઈ,
સારી ઘોડી મારી તે ચોરાઇ છે સવારમાં?
બાળક તે બોલ્યો : એક જણો ચોરી જતો હતો,
બહુ વાર તે તો આવી બેસે છે બજારમાં.
ત્યારે તો તું કોરટમાં સાક્ષી પૂરી જૈશ સાચી;
એવું સુણી એણે વાત ફેરવી એ વારમાં :
કાખમાં રાખીને તેનો ટેકો દેતો જતો હતો,
સાચેસાચી સાક્ષી હું પૂરીશ સરકારમાં. ૭૮

ભૂપતિને સંભળાવા કોઇ વ્યાસે કથા વાંચી :
તલમાત્ર માંસ ખાય તે નરકે જાય છે;
જે પ્રાણીનું માંસ ખાધું તે પ્રાણિયો વાઘ બની
તેનું માંસ તોડી ખાય, તેથી દુ:ખી થાય છે.
સાંભળીને શંકા કરી રાજાએ કરીને રીસ,
વાત ઉલટાવા ત્યારે વ્યાસજી ચહાર્ય છે :
તે માટે જ તલમાત્ર માંસ કોઇ ખાતા નથી;
ખાય છે તે તલમાત્રથી વિશેષ ખાય છે. ૭૯

કૈતવાપહ્નુતિ

દોહરા

તેહ "કૈતવાપહ્નુતિ" એક તણે મિષ જ્યાંય
વર્ણન કરિયે અન્યનું, સમજે બુધ મનમાંય. ૮૦
વિચર્યા શ્રીહરિ વન વિશે, હરખ્યા વન વસનાર,
તરુવર સૌ કંપન–મિષે નૃત્ય કરે હાર. ૮૧
પુન:–હે હરિજન, આ તો જુઓ ઉમંગ રાખી ઉર;
કરે પ્રભુની પ્રદક્ષિણા ફરવા મિષ શશિ–સૂર. ૮૨

ટીકા—એમાં ફરવાને મિષે પ્રદક્ષિણા કરે છે કહ્યું. આશાધરે ટીકા કરેલી કારિકામાં 'કૈતવાપહ્નુતિ' પછી 'છેકાપહ્નુતિ' છે અને કુવલયાનંદમાં એથી ઊલટું છે.

૬૨. ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર

દોહરા

કરે અન્યથા કલ્પના વસ્તુ હેતુ ફળમાંહિ
"ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર" છે તે તો જાણો ત્યાંહિ. ૮૩
વસ્તૂત્પ્રેક્ષા દ્વિવિધ છે ઉક્તાસ્પદા અનુક્ત;
ભેદ ભણું છું તેહના, સમજે જે મતિ–જુક્ત. ૮૪
જે કોઈ વસ્તુ વિશે કરી કલ્પના સોય,
ઉક્તાસ્પદમાં હોય છે, અનુક્તમાં નહિ હોય. ૮૫

હેતુ ફળ ઉત્પ્રેક્ષણા બે બે વિધની જાણ;
આસ્પદ સિદ્ધ અસિદ્ધ તે પંડિત કરે પ્રમાણ. ૮૬
હેતુની કે ફળ તણી અન્ય કલ્પના જેહ,
દીસે સિદ્ધ અસિદ્ધ કે, તમે તપાસો તેહ. ૮૭

કવિત

હેતુ બતાવામાં ત્રીજી પાંચમી વિભક્તિ હોય,
ફળ બતાવામાં ચોથી વિભક્તિ જ હોય છે;
કાં તો પામવા ને લેવા એવા એવા શબ્દ હોય,
ફળ ઉતપ્રેક્ષા તમે જાણો, ભાઈ, તોય છે.
હેતુ જે કહેલું હોય તે હેતુ જો સિદ્ધ હોય
તો તે સિદ્ધ-વિષયા છે; કહે સહુ કોય છે.
ફળ-ઉતપ્રેક્ષામાં તે ફળ સિદ્ધ જો થયેલું
તો તે સિદ્ધ-વિષયા અલંકાર ગણોય છે. ૮૮

ઉક્તાસ્પદા વસ્તૂત્પ્રેક્ષા

દોહરો

સક્ષ્મીનારાયણ તણું મંદિર ઉજ્જ્વળ એહ,
શિખર ધવળગિરિનું હશે હું જાણું છું તેહ. ૮૯

ટીકા—એમાં 'મંદિર' ઉપમેય છે તે કહી બતાવ્યું, માટે તે 'ઉક્તાસ્પદા વસ્તૂત્પ્રેક્ષા' છે અને 'હું જાણું છું' એ ઉત્પ્રેક્ષાવાચક શબ્દ છે.

પુનઃ દોહરો

ચક્ષુ વિલોક્યાં વૃદ્ધનાં ચસમાં સુખ્યાં ચાર,
શું પ્રજ્ઞાચક્ષુ દીસે અંતર તણાં બહાર? ૯૦

ટીકા—એમાં 'ચસમાં' વસ્તુ છે તે બતાવ્યાં, માટે વસ્તૂત્પ્રેક્ષા છે અને 'શું' ઉત્પ્રેક્ષાદર્શક શબ્દ છે.

પુન દોહરો

જાણું માનું શું નકી જાણે હશે જ હોય,
ઉત્પ્રેક્ષાદર્શક ભલા શબ્દો કહિયે સોય. ૯૧

ટીકા—એ શબ્દો હોય તો 'વાચ્યોત્પ્રેક્ષા' અને તેનો અધ્યાહાર થતો હોય તો 'ગમ્યોત્પ્રેક્ષા' કહેવાય.

અનુક્તાસ્પદા વસ્તૂત્પ્રેક્ષા

ગીતિ

જશ કર્યો મા'રાજે, વિપ્ર હજારો જમે, જુઓ આજે.
જમતાં દ્વિજ હરખે છે, ઘૃત તો જાણે ઘણું જ વરસે છે. ૯૨

ટીકા—બીજા ઉદાહરણમા 'ઘી વરસે છે' કહ્યું પણ કહેવાનું એ છે કે એવી રીતે ઘી પીરસાય છે 'તે પીરસાય ..' કહ્યુ નહિ; માટે 'અનુક્તાસ્પદા વસ્તૂત્પ્રેક્ષા' છે.

સિદ્ધાસ્પદા હેતૂત્પ્રેક્ષા

દોહરો

કોકિલ તો કૂકૂ કહે સુણીને સૌનાં નામ,
તે નિંદકનું તેથી શું થયું હશે તન શ્યામ? ૯૩

ટીકા—કોયલને પૂછિયે કે મોર કેવો, પોપટ કેવો, મેના કેવી, તે સૌનાં નામ સાંભળીને 'કુકુ' એટલે 'કુત્સિત' એટલે 'ખોટાં' એમ કહે છે; તે કારણથી જ તે નિંદા કરનારીનું આખું શરીર કાળુ થયું હશે કે શું? એમાં 'કુકુ બોલે છે' તે 'આસ્પદ' કહેતાં 'વિષય' છે તે તો સિદ્ધ છે જ, તેને પાંચમી વિભક્તિ જોઇયે તે પણ છે, માટે 'સિદ્ધવિષયા હેતૂત્પ્રેક્ષા' છે.

અસિદ્ધાસ્પદા હેતૂત્પ્રેક્ષા

દોહરો

મળ્યો લેખ મેરાઈને જતાં આંસુનું રાજ,
જાજમ પાથરી તેથી શું બેસારે સૌ આજ? ૯૪

ટીકા—એમાં મેરાઇને જાજમ પાથરી આપે છે તે ઉપર કલ્પના કરી છે. પણ તેને આંસુનું રાજ જતાં લેખ મળ્યો તે કારણ બતાવ્યું, પણ તે લેખ મળ્યો નથી માટે 'અસિદ્ધવિષયા હેતૂત્પ્રેક્ષા' છે.

પુનઃ અસિદ્ધાસ્પદા હેતૂત્પ્રેક્ષા

દોહરો

'જોગી કહે જન સૌ મને' એવી ધરી ઉર આશ
જટા વધારી તેથી શું વડે કર્યો વનવાસ? ૯૫

ટીકા—એમાં વડે જોગી કહેવરાવાની આશાથી જટા વધારી નથી, પણ 'એવી આશાથી વધારી' એવું કારણ બતાવ્યું તે વિષય છે. વડને એવી આશા નથી, માટે એ 'અસિદ્ધવિષયા હેતૂત્પ્રેક્ષા' છે.

સિદ્ધાસ્પદા ફલોત્પ્રેક્ષા

દોહરો

અધર રાખવા આભને થંભ સરીખું આજ
આ મંદિર ઊંચું ઘણું રચ્યું હશે મહારાજ! ૯૬

ટીકા—આભ સ્વભાવે ઊંચા રહેલા છે તે ફળ સિદ્ધ છે, માટે 'સિદ્ધવિષયા ફલોત્પ્રેક્ષા' છે.

અસિદ્ધાસ્પદા ફલોત્પ્રેક્ષા

દોહરો

ઊંધે શિર લટકી રહી વડે, જુઓ, વાગોળ;
રાજ પામવા પુનર્ભવે શું તપ કરે અડોળ? ૯૭

ટીકા—એમાં વાગોળ આવતે ભવે રાજ્ય પામવા સારુ તપ કરતી નથી, પણ એવા ફળની કલ્પના કરી તે વિષય છે પણ તેને ઇચ્છા નથી માટે 'અસિદ્ધવિષયા ફલોત્પ્રેક્ષા' છે. એ રીતે ઉત્પ્રેક્ષાના છ પ્રકાર કહ્યા તે વાચ્યોત્પ્રેક્ષા છે; તેમજ ઉત્પ્રેક્ષાવાચક શબ્દો વિના પણ છ પ્રકારની ગમ્યોત્પ્રેક્ષા થાય, તેમા બિનું ઉદાહરણ કહિયે છિયે.

સિદ્ધાસ્પદા વસ્તુગમ્યોત્પ્રેક્ષા

ઉપજાતિ વૃત્ત

દિવાળીની દીપકમાળ સારી દેખી કહ્યું કોઇ જને વિચારી:
હીરા તણા આ શણગાર સારા ધરિત્રિયે છે નિજ અંગ ધાર્યા. ૯૮

ટીકા—એમાં દીપમાળ આરપદ છે તેમાં હીરાના હાર વસ્તુની ઉત્પ્રેક્ષા કરી અને ઉત્પ્રેક્ષાવાચક શબ્દ નથી તેથી 'સિદ્ધાસ્પદા વસ્તુ-ગમ્યોત્પ્રેક્ષા' થઈ.

હેતુગમ્યોત્પ્રેક્ષા

વસંતતિલકા વૃત્ત

પાદાબ્જ પેખી પ્રભુનાં સુકુમાર સારાં
પદ્મો રહ્યાં જળ વિશે જઈને બિચારાં.
પેખી પ્રભુની ગતિ ગર્વ નહિ જ રાખે,
માતંગ લાજી નિજ મસ્તક ધૂળ નાખે. ૯૯

૧૩. રૂપકાતિશયોક્તિ અલંકાર

દોહરા

રૂપક-અતિશય-ઉક્તિ તે, કેવળ જ્યાં ઉપમાન;
ગુણથી તથા ક્રિયા થકી થાય વર્ણ્યનું જ્ઞાન. ૧૦૦
છ પ્રકાર રૂપક તણા પ્રથમ જણાવ્યા જેહ,
રૂપક-અતિશય-ઉક્તિના એવા ભેદ છ એહ. ૧૦૧

ટીકા—પણ ગ્રંથ વધી જાય માટે એક ભેદનું ઉદાહરણ કહેશું. ઉત્પ્રેક્ષામા 'એમ માનું છું.' અથવા 'હશે' એમ કહ્યું છે. અને અભેદ રૂપક-મા વર્ણ્ય જણાય ને 'આ' 'અહ' ઈત્યાદિક કોઈપણ શબ્દ હોય અને રૂપકાતિશયોક્તિમાં વર્ણ્ય જુદો જણાવવાનું કાંઈ ચિહ્ન હોય નહિ અને લુપ્તોપમામા ઉપમાવાચકનો આભાસ હોય અને ભ્રાંતિમાનમા તે વસ્તુમા ભ્રાંતિ પડી હોય છે

ઉપજાતિ વૃત્ત

સુધાંશુ છે સ્વચ્છ સમીપમાય, સુધાની વૃષ્ટિ પણ તેથી થાય;
ચકોર પ્રેમી મળીને અનેક જોઈ રહ્યા છે કરી દૃષ્ટિ એક. ૧૦૨

ટીકા—આ ચંદ્રમાથી અમૃતની વૃષ્ટિ થાય છે તે તું જો, અને અનેક પ્રેમી ચકોર એક નજરથી જોઈ રહ્યા છે. એમાં ગુણ અને ક્રિયા વિચારતાં જણાય છે કે શ્રીજી મહારાજનું મુખ આહ્લાદકારી ચંદ્ર છે અને

પુનઃ અસિદ્ધાસ્પદા હેતૂત્પ્રેક્ષા

દોહરો

'જોગી કહે જન સૌ મને' એવી ધરી ઉર આશ
જટા વધારી તેથી શું વડે કર્યો વનવાસ ? ૯૫

ટીકા—એમાં વડે જોગી કહેવરાવાની આશાથી જટા વધારી નથી, પણ 'એવી આશાથી વધારી' એવું કારણ બતાવ્યું તે વિષય છે. વડને એવી આશા નથી, માટે એ 'અસિદ્ધવિષયા હેતૂત્પ્રેક્ષા' છે.

સિદ્ધાસ્પદા ફલોત્પ્રેક્ષા

દોહરો

અધર રાખવા આભને થંભ સરીખું આજ
આ મંદિર ઊંચું ઘણું રચ્યું હશે મહારાજ! ૯૬

ટીકા—આભ સ્વભાવે ઊંચો રહેલો છે તે ફળ સિદ્ધ છે, માટે 'સિદ્ધ[વિ]ષયા ફલોત્પ્રેક્ષા' છે

અસિદ્ધાસ્પદા ફલોત્પ્રેક્ષા

દોહરો

ઊંધે શિર લટકી રહી વડે, જુઓ, વાગોળ;
રાજ પામવા પુનર્ભવે શું તપ કરે અડોળ ? ૯૭

ટીકા—એમાં વાગોળ આવતે ભવે રાજ્ય પામવા સારુ તપ કર[તી] નથી, પણ એવા ફળની કલ્પના કરી તે વિષય છે પણ તેને ઇચ્છા ના[થી] માટે 'અસિદ્ધવિષયા ફલોત્પ્રેક્ષા' છે. એ રીતે ઉત્પ્રેક્ષાના છ પ્રકાર ક[હ્યા] તે વાચ્યોત્પ્રેક્ષા છે; તેમજ ઉત્પ્રેક્ષાવાચક શબ્દો વિના પણ છ પ્રકાર [ગ]મ્યોત્પ્રેક્ષા થાય, તેમાં બેનું ઉદાહરણ કહિયે છિયે.

સિદ્ધાસ્પદા વસ્તુગમ્યોત્પ્રેક્ષા

ઉપજાતિ વૃત્ત

દિવાળીની દીપકમાળ સારી દેખી કહ્યું કોઇ જને વિચારી :
હીરા તણા આ શણગાર સારા ધરિત્રિયે છે નિજ અંગ ધાર્યા. ૯

ટીકા—એમાં દીપમાળ આરપદ છે તેમાં હીરાના હાર વસ્તુની ઉત્પ્રેક્ષા કરી અને ઉત્પ્રેક્ષાવાચક શબ્દ નથી તેથી 'સિદ્ધારપદા વસ્તુગમ્યોત્પ્રેક્ષા' થઈ.

હેતુગમ્યોત્પ્રેક્ષા

વસંતતિલકા વૃત્ત

પાદાબ્જ પેખી પ્રભુનાં સુકુમાર સારાં
પદ્મો રહ્યાં જળ વિશે જઈને બિચારાં.
પેખી પ્રભુની ગતિ અર્ત નહિ જ રાખે,
માતંગ લાજી નિજ મસ્તક ધૂળ નાખે. ૯૯

૧૩. રૂપકાતિશયોક્તિ અલંકાર

દોહરા

રૂપક–અતિશય–ઉક્તિ તે, કેવળ જ્યાં ઉપમાન;
ગુણથી તથા ક્રિયા થકી થાય વર્ણ્યનું જ્ઞાન. ૧૦૦
છ પ્રકાર રૂપક તણા પ્રથમ જણાવ્યા જેહ,
રૂપક–અતિશય–ઉક્તિના એવા ભેદ છ એહ. ૧૦૧

ટીકા—પણ ગ્રંથ વધી જાય માટે એક ભેદનું ઉદાહરણ કહેશું. ઉત્પ્રેક્ષામાં 'એમ માનું છું.' અથવા 'હશે' એમ કહ્યું છે. અને અભેદ રૂપકમાં વર્ણ્ય જણાય ને 'આ' 'આ' ઈત્યાદિક કાંઈપણ શબ્દ હોય અને રૂપકાતિશયોક્તિમાં વર્ણ્ય જુદો જણાવવાનું કાંઈ ચિહ્ન હોય નહિ અને લુપ્તોપમામાં ઉપમાવાચકનો આભાસ હોય અને ભ્રાંતિમાનમાં તે વસ્તુમાં ભ્રાંતિ પડી હોય છે.

ઉપજાતિ વૃત્ત

સુધાંશુ છે સ્વચ્છ સમીપમાંય, સુધાની વૃષ્ટિ પણ તેથી થાય;
ચકોર પ્રેમી મળીને અનેક જોઈ રહ્યા છે કરી દૃષ્ટિ એક. ૧૦૨

ટીકા—આ ચંદ્રમાંથી અમૃતની વૃષ્ટિ થાય છે તે તું જો, અને અનેક પ્રેમી ચકોર એક નજરથી જોઈ રહ્યા છે. એમાં ગુણ અને ક્રિયા વિચારતાં જણાય છે કે શ્રીજી મહારાજનું મુખ આહ્લાદકારી ચંદ્ર છે અને

તેમાંથી વચનામૃત વરસે છે અને પ્રેમી ભક્ત મળીને એક નજરે જોઈ રહ્યા છે, નહિ તો અનેક ચકોર મળીને ચંદ્રને જુએ નહિ, કોઈ ચકોર ક્યાંય હોય અને કોઇ ક્યાંય હોય.

પુનઃ સગ્ધરા વૃત્ત

બે પક્ષી ઉપરે બે કદલી તરુ તણા થંભ રૂડા ધર્યા છે,
તે માથે કૂપ દીઠો, પછી ત્રિસરિતનાં સ્થાન ત્યાં તો ઠર્યાં છે;
ઊંચે છે શંખ સારો, તદુપરિ શશી છે, તાપ તે તો હરે છે;
મોરો આનંદ પામી મુનિજન સઘળા ધ્યાન તેનુ ધરે છે. ૧૦૩

ટીકા—એમાં મુનિજનો તેનું ધ્યાન ધરે છે એમ 'કહ્યું' તે ઉપરથી સમજાય છે કે તે શ્રીજીના અંગનું વર્ણન કર્યું છે. રણુવગડામાં રાતા ખીલા તે ગાજર, રણુવગડામાં હોલા દીંઘે તે નાળિયેર, રણુવગડામાં સોઢીનાં ડીંપાં તે ચણોઠી, એ બધાં રૂપકાતિશયોક્તિનાં ઉદાહરણ છે.

સાપહ્નવરૂપક અતિશયોક્તિ અલંકાર

દોહરો

પર્યસ્તાપહ્નુતિ દીસે અતિશયોક્તિમાં જ્યાંય,
રૂપક અતિશયઉક્તિ તો સાપહ્નવ સમજાય ૧૦૪

કવિત

થલમાં કમળ ચાર પાંચ પાંચ પાંખડીનાં,
નજરોનજર સર્વ સંતોએ નિહાળ્યાં છે.
કહું શું વખાણી તે તો કમળ છે કાંતિમાન,
રંગમાં કહું તો રાતા રંગનાં રૂપાળાં છે.
પાંખડિયે પાંખડિયે મોતી તો એકેક પેખ્યું,
કમળને રંગે દીસે રાતા રંગવાળાં છે.
જળના કમળમાંહી મોતી કહે છે તે જૂઠું,
થલના કમળમાં મેં મોતી ભલાં ભાળ્યાં છે. ૧૦૫

ટીકા—એમાં શ્રીજીના ચરણકમળનું તથા નખરૂપી મોતીનું વર્ણન કર્યું તેથી રૂપકાતિશયોક્તિ છે, પણ એમાં જળનાં કમળમાં મોતીનો નિષેધ કર્યો તેથી સાપહ્નવ અતિશયોક્તિ છે.

ભેદકાતિશયોક્તિ અલંકાર

દોહરા

જે કહિયે સર્વે થકી ન્યારી વસ્તુ આજ,
ભેદક અતિશયઉક્તિ તે કહે મહા કવિરાજ. ૧૦૬
પુરપુરમાં પેંડા ભલા કરે ભલે સૌ કોય,
પણ તે મથુરાપુર તણો પેંડો ન્યારો હોય. ૧૦૭

પુનઃ સવૈયો

કામ સુણી અરધે કથને જઈ કાસદ તુલ્ય કરો કદી કૂદી,
શીત વૃષા ન વિચાર કરો, ન વિચાર કરો રજની વદિ સુદિ;
લાડુ જલેબી જમાડી જુઓ, અછતે પીરસો કદળીફળ છૂંદી,
સાકર ખાંડ સમર્પી જુઓ, પણ જીભ–મીઠાશની વાત જ જુદી. ૧૦૮

સંબંધાતિશયોક્તિ અલંકાર

દોહરો

જેહ થવા સંભવ નહિ, થયું કલ્પિયે તેમ,
સંબંધાતિશયોક્તિ તો અલંકાર છે એમ. ૧૦૯

ટીકા—સંબંધ અને સંભવ એ બે શબ્દોનો ભાવાર્થ એક છે. તે થવાનો યોગ નહિ તોપણ એમ થયું એવી જૂઠી કલ્પના કરે તે સંબંધાતિશયોક્તિ અલંકાર.

કવિત

મુંબઈમાં ઠામ ઠામ વૈદ તો વિશેષ વધ્યા,
અનેક પ્રકારનાં તે ઓસડ બનાવે છે.
ગણ્યા ન ગણી શકાય, કોટમાં નહિ સમાય,
સંખ્યા તેની જોતાં અચરજ ઉપજાવે છે.
શેરિયે શેરિયે તથા ચૌટામાં ને ચકલામાં,
વૈદ વૈદ વૈદ એવાં નામ તો ધરાવે છે.
કૂતરાને મારવા જ્યાં કાંકરો નમીને લેયે,
ત્યાં તો એક વૈદરાજ હાથમાંહી આવે છે. ૧૧૦

અસંબંધાતિશયોક્તિ

(તે સંબંધાતિશયોક્તિથી ઉલટી છે.)

દોહરા

બનવાનો સંભવ છતાં ન બન્યું કહિયે તેહ,
અણુ-સંબંધાતિશય તો ઉક્તિ કહિયે એહ. ૧૧૧

શ્રેષ્ઠ સમૈયે દુર્ગપુર માણુસ મળ્યાં અથાગ,
જોતાં ખાલી ક્યાંય પણ તલપુર ન મળે માગ. ૧૧૨

અક્રમાતિશયોક્તિ અલંકાર

દોહરા

ઊપજે સાથે એકદમ કારણુ કારજ બેય,
અક્રમ અતિશયઉક્તિ તો કહે કવિજન તેય. ૧૧૩

આપે ઉત્તમ રામજી ઓસડ તે વખણાય;
આવું જવું રોગનું બેય એકદમ થાય. ૧૧૪

ટીકા—ઉત્તમરામજી ડાક્તર રાદેરના સત્સંગી સારા છે તે ઔચિત્ય
લક્ષણ છે.

દોહરો

રામ રામના શત્રુઓ તજે ક્ષમા સમકાળ,
તજે જ સાથે કોશ પણ રામ-ખડગ ભૂપાલ. ૧૧૫

ટીકા—એમાં કહ્યું કે રામચંદ્રજી શત્રુ ઉપરની ક્ષમા તજે એટલે
નુઓ તરત 'ક્ષમા' કહેતાં પૃથ્વી તજીને જતા રહે છે, અને રામનું
ડગ કોશ કહેતાં સ્થાન તજે છે એટલે શત્રુ રાજાઓ 'કોશ' કહેતાં
જાનો તજે છે; એ ઉદાહરણમાં શ્લેષાર્થ છે. જે અલંકારના લક્ષણમાં
હ્યું હોય કે આમાં શ્લેષાર્થ લાવવો તેમાં શ્લેષાર્થની જરૂર છે; તે વિના
બીજા અલંકારોમાં શ્લેષાર્થ લાવે છે તે તો પંડિતાઈ જણાવવા વાસ્તે છે.

ચપલાતિશયોક્તિ અલંકાર

દોહરા

કારણુ જાણ્યાથી તરત કાર્યોત્પત્તિ જણાય,
[illegible] ભલો અલંકાર કે'વાય. ...

આમ સુણ્યું હનુમાનનું, ચમક્યો રાવણરાય;
પડ્યા મુગટ શિર ઉપરથી, થર થર કંપી કાય. ૧૧૭

પુનઃ

થાય પાપનો નાશ જો, જાય મહાપ્રભુ પાસ;
એવું સુણવા માત્રમાં થયો પાપનો નાશ. ૧૧૮

અત્યંતાતિશયોક્તિ

દોહરો

પ્રથમ થયાનું પછી બને, પછીનું પ્રથમ જ થાય,
અત્યંતાતિશયોક્તિ તે ગુણવંતા કવિ ગાય. ૧૧૯

કવિત

સારા દૈવી જનો એમ સાંભળ્યું જો શ્રીજી આજ
કોટિ ભવ કેરાં કર્મ ચરણે મુકાવે છે;
તેથી એવી આશા રાખી સોંપવા સંચિતકર્મ
સભા મધ્યે શ્રીહરિની આગળ તે આવે છે.
નિયમ ધરાવા કર્મ ચરણે મુકાવા સારુ
જઈ એક જણ તહાં જળ પાત્ર લાવે છે.
સંચિત કરમ ત્યાં તો પ્રથમ પ્રલય થયાં,
પછી કર્મ અર્પવાનો સંકલ્પ કરાવે છે. ૧૨૦

૧૪. તુલ્યયોગિતા અલંકાર

દોહરો

બહુ વર્ણ્યોનો એક ગુણ, બહુ અવર્ણ્યનો એક;
'તુલ્યયોગિતા' તેહ છે, વાંચો કરી વિવેક. ૧૨૧

વર્ણ્યૈકગુણ

ઉપજાતિ વૃત્ત

જો ભાઈ, સુર્યોદય થાય જ્યારે, અંધારું ને તસ્કર-ઘૂક ત્યારે,
ખદ્યોત તારા ગણ સર્વ જેહ અદર્શ થૈ ક્યાંય રહે જ એહ. ૧૨૨

સાખી બીજી

બિલ્લાં કુત્તાં બ્રાહ્મણાં, ચોથાં સુનારાં,
ખાવું થોડું ને વેર બહુ, પાંચમાં પીંજારાં. ૧૨૩

ટીકા—એ તુલ્યયોગિતા છે.

અવર્ણ્યૈકધર્મ.

ઉપજાતિ વૃત્ત

શ્રીજીની જેણે મૂરતી નિહાળી અત્યંગમાં કોમળ ને રૂપાળી,
શિરીષના ફૂલ સરોજ જેહ, કઠોર ભાસે તનમાંહિ તેહ. ૧૨૪

બીજા પ્રકારની તુલ્યયોગિતા

દોહરો

જે વૃત્તિ રિપુ મિત્ર પર રાખી એક જ રીત,
તુલ્યયોગિતા બીજી તે સમજે સમજુ ચિત્ત. ૧૨૫

ઉપજાતિ વૃત્ત

સત્સંગી સારો ગણતાં ગણાય, જ્યારે હરિ-દર્શન-કાજ જાય,
તથા કુતર્કી જન વાદ કામે શ્રીજી સમીપે જઈ, હાર પામે. ૧૨૬

ટીકા—સત્સંગી પુષ્પનો હાર પામે, અને કુતર્કી હાર પામે એટલે હારી જાય.

પુનઃ દોહરો

જે આ ચંદન વૃક્ષને શત્રુ મિત્ર સમાન,
પાળે કાપે તેહને દે સુગંધનું દાન. ૧૨૭

તુલ્યયોગિતા ત્રીજી

જેઓમાં ઉત્કૃષ્ટ ગુણ તે સહવર્ણ્ય ગણાય.
'તુલ્યયોગિતા ત્રીજી' તે સમજે સુજન ... ૧૨૮

કવિત

પ્રવાસમાં કવિ પરા વિશે રાત રહ્યા,
કરે ક્યાં મુકામ? કોઈને નહિ પિછાણિયા;
સરાણિયે સ્નેહે ઉતાર્યા નિજ સદનમાં,
ચાકરી કરી, સારા જન જાણિયા.
કહે કવિઃ કોળી કણબીને કળિયે હું
ફર્યો, કોઈયે આવકાર ભાવ આણિયા.
નીચી નાતના જાણે પરોણાની ચાકરીમાં?
બ્રાહ્મણ કે વાણિયા કે સમજે સરાણિયા. ૧૨૯

૧૫. દીપક અલંકાર

દોહા

જ્યાં અવર્ણ્ય વર્ણ્યનો એક ધર્મ ઉચરાય,
અલંકાર 'દીપક' તહાં દીપકસમ દરશાય. ૧૩૦

ટીકા—જે દીવો ઘરના બારણામાં કર્યો હોય તે ઘરમાં તથા ઓસરીમાં પણ પ્રકાશ કરે, તેમ જ એક જ ધર્મ વર્ણ્યનો અને અવર્ણ્યનો બતાવે, દીવા જેવો, માટે 'દીપક અલંકાર' તેનું નામ છે

નભ શશીથી જળ કમળથી, નદી જળ વડે સદાય,
તરુ શોભે ફૂલથી, રાજનીતિથી રાય. ૧૩૧

ટીકા—રાજા વર્ણ્ય છે અને નભ જળ અને નદી તરુ એ બધા અવર્ણ્ય છે પણ શોભવું એ ધર્મ સૌને એક છે માટે દીપકાલંકાર છે.

૧૬. આવૃત્તિ-દીપક અલંકાર

દોહરા

શબ્દાવૃત્તિ એક છે, અર્થાવૃત્તિ એક,
શબ્દ અર્થ બેઉની છે આવૃત્તિ છેક. ૧૩૨

તે દીપકાવૃત્તિમાં વર્ણનીય સૌ હોય,
અવર્ણ્ય એકે નહિ, સમજે કવિજન સોય. ૧૩૩

શબ્દાવૃત્તિ દીપક

ગીતિ

શ્રીહરિ તણા વિજોગે અતિશય ઉત્તમ નૌ મૂર્છાય,
તેના તનની પીડા નાડી–પરીક્ષક તરીથી ક્રળાય. ૧૩૪

ટીકા—એમાં 'અકળાય' એટલે 'મૂર્છાયને છે 'અકળાય' એટલે 'ન કળી શકાય' એમ એક શબ્દના અર્થ છે, માટે 'શબ્દાવૃત્તિ' છે.

પુનઃ શબ્દાવૃત્તિ

હરિગીત

હરિભકત આ હરિની પ્રસાદી પામીને હરખ છે,
ધંતૂર–ફળ ને ભાંગ આ જો હરખથી હર ખ છે. ૧૩૫.

અર્થાવૃત્તિ

શ્રીધર્મ–સુતનું ધામ દેખી સંત મન વિકસે છે,
ઉન્મત્ત ગંગા–નીર નીરખી મન ફૂલે હરિજનોનાં. ૧૩૬:

ઉભયાવૃત્તિ

હરિને નિહાળી હરિજનો આનંદ પામે છે, આ
શ્રીજીની વાણી સાંભળી આનંદ પામે સૌ યતિ ૧૩૭

ટીકા—એમાં 'હરખાય' છે એટલે રાજી થાય છે અને ધંતૂર-ફળ ર' એટલે શિવજી 'ખાય' છે, એમાં શબ્દની આવૃત્તિ થઇ, પણ અર્થ જુદા છે; માટે 'શબ્દાવૃત્તિ' છે. બીજામાં 'દેખી' ને 'નીરખી' તે શબ્દો જુદા છે પણ અર્થ એક જ છે, તેમજ 'વિકસે છે' અને 'ફૂલે છે' તે બેય શબ્દો જુદા છે પણ અર્થ એક છે; માટે 'અર્થાવૃત્તિ' છે. ત્રીજામાં 'હરિજન આનંદ પામે છે' અને 'યતિ' એટલે સંતો 'આનંદ પામે છે,' એમાં શબ્દ અને અર્થ બેય એક જ છે, માટે 'ઉભયાવૃત્તિ' છે

પ્રતિવસ્તૂપમા અલંકાર

દોહરો

પ્રતિવસ્તૂપમા ઉપમે ને ઉપમાન,
ધર્મ એક તે જુદે જુદે પદ માન. ૧૩૮

ઉપજાતિ વૃત્ત

અજ્ઞાન તો સંતથકી જાય,
અંધારું આ ઊગ્યે પળાય;
માહાત્મ્ય સદ્ગુણી જ જાણે
ન મૂલ્ય મણિનું પ્રમાણે. ૧૩૯

ટીકા—અર્થદીપકમાં અને આમાં એટલો ફેર છે કે અર્થાવૃત્તિ દીપકમાં જુદાં જુદાં વાક્યોમાં વણ્ર્ય વસ્તુઓ હોય અને આમાં એક વાક્યમાં જ ઉપમેય એકમાં ઉપમાન હોય છે, અને જુદા જુદા શબ્દો વડે ધર્મ એક જણાયો હોય છે. આમાં 'સંત' ઉપમેય છે 'સૂર્ય' ઉપમાન છે, 'અજ્ઞાન' ઉપમેયને 'અંધારું' ઉપમાન છે. 'જાય' અને 'પળાય' એ બે ક્રિયામાં ધર્મ એક છે. છંદના ઉત્તરાર્ધમાં બીજું ઉદાહરણ છે તેમાં 'સંતનું માહાત્મ્ય ગુણી હોય તે જાણે' અર્થાત્ ગુણહીન હોય તે જાણે નહિ; તેમજ મૂર્ખ મણિનું મૂલ્ય જાણે નહિ, એમાં એક એક વાક્યમાં 'જાણે' કહ્યું અને બીજામાં 'પ્રમાણ કરી શકે નહિ' કહ્યું, તોપણ 'ગુણહીન હોય તે તેનું માહાત્મ્ય જાણે નહિ' અને 'મૂર્ખ મણિનું મૂલ જાણે નહિ' એ બે વાક્યનો ભાવાર્થ એક છે; માટે "પ્રતિવસ્તૂપમા અલંકાર" છે.

દોહરો

સદ્ગુણીના સદ્ગુણો લોકો કરે કબૂલ,
હીરો મુખનથ કહે 'લાખ ટકા મુજ મૂલ.' ૧૪૦

ટીકા—હીરો પોતે કહેતો નથી કે મારું મૂલ આટલું છે, લોકો કહે છે, તેમ ગુણવાનના ગુણ લોકો પોતાની મેળે કબૂલ કરે છે; એમાં બે વાક્યનો ધર્મ એક જ છે, માટે "પ્રતિવસ્તૂપમા" છે.

૧૮. દૃષ્ટાંત અ

દોહરા

ઉપમા ઉપમે વાક્ય બે, ધર્મ જુદા;
ઉપમાવાચક શબ્દ નહિ, 'દૃષ્ટાંત ... ૧૪૧

કીર્તિમાન નૃપ અભય છે, રવિ છે ...ન,
મશાલથી દેખે નહિ, પુરાણીને ...ન. ૧૪૨

ટીકા—એમાં 'અભય રાજા કીર્તિમાન' 'રવિ પ્રતાપવાન છે' કહ્યું. તે રાજા ઉપમેય છે અને રવિ ઉપમ 'કીર્તિમાન' અને 'પ્રતાપવાન' એ બે ધર્મ જુદા છે. બીજા ...માં 'પુરાણી' ઉપમેય છે અને 'મશાલચી' ઉપમાન છે. 'મ...' ...શાલના તેજથી અંજાઈ જવાથી દેખતો નથી તેમ પુરાણ ભણવાથી પુરાણી ઈશ્વરનું ખરું જ્ઞાન પામતો નથી, બીજાને જ્ઞાન આપે ... ધર્મ જુદા છે, માટે દૃષ્ટાંત અલંકાર છે. 'પ્રતિવસ્તૂપમા'માં અને આમાં ભેદ એટલો છે કે પ્રતિવસ્તૂપમામાં ઉપમા-ઉપમેયનો ધર્મ એક હોય ને દૃષ્ટાંતાલંકારમાં ધર્મ જુદા હોય છે.

૧૯. નિદર્શના અલંકાર

દોહરો

સરખા બે વાક્યાર્થનો ધર્મ જુદો દેખાય,
પણ ઐક્યારોપણ કરે, 'નિદર્શના' કહેવાય ૧૪૩

ઉપજાતિ વૃત્ત

કુપાત્રને દાન કર્યું કરાવ્યું, તે ખારમાં બીજ ...ત વાવ્યું;
કુશિષ્યને બોધ કર્યું મીઠાશે, બજાવિયો શંખ ...ને પાસે. ૧૪૪

ટીકા—'દૃષ્ટાંતાલંકાર'માં જુદા ધર્મનાં પણ ... બે વાક્યો છે ... બે વાક્યોનું 'જે' અથવા 'તે' શબ્દ વડે ...રોપણ થાય તે "નિદર્શના" છે.

બીજા પ્રકારની નિદર્શના

દોહરા

ગુણ સમાન બે વસ્તુનો એક વિશે દેખાય,
બીજી તેહ 'નિદર્શના' કહે મહાકવિરાય. ૧૪૫

ઉન્નતતા ગિરિશિખરની.લીધી મંદિરે એહ,
કોમળતા હરિચરણમાં દીઠી કમળમાં તેહ. ૧૪૬

ટીકા—જ્યાં ઉપમા ઉપમેયનો સરખો ધર્મ હોય તે ઉપમાનમાં કે ઉપમેયમાં એક ઠેકાણે કલ્પવો તે 'બીજી નિદર્શના' છે: પર્વતની ઉન્નતતા તે પદાર્થ છે તે મંદિરે લેવાય નહિ, પણ એવી પર્વતની ઉન્નતતા છે તેવી મંદિરની ઉન્નતતા છે એવો ઉપમાન ઉપમેયનો સરખો ધર્મ છે તે બન્નેનો મંદિરની ઉન્નતતામાં ઐક્યારોપ કર્યો તેમજ શ્રીજીના ચરણની કોમળતા તે કમળમાં દીઠી એ ઉપમેયનો ગુણ ઉપમાનમાં ઐક્યારોપ કર્યો, માટે તે 'પદાર્થવૃત્તિ નિદર્શના' છે.

નિદર્શના ત્રીજી

દોહરો

બોધ શુભાશુભ અર્થનો કરે ક્રિયાથી એહ,
કરિયે એવી કલ્પના, ત્રીજી 'નિદર્શના' તેહ. ૧૪૭

શુભાર્થબોધ નિદર્શના

ઉપજાતિ વૃત્ત

જે દર્શનાર્થે જન આવનાર, આપે, જુઓ, આ ધ્વજ આવકાર;
પામી વડું સ્થાન સુમાન દેવું, સૌ લોકને તે સૂચવે જ એવું. ૧૪૮

પુનઃ દોહરો

પાળ્યું પોષ્યું જેહને, નબાવી લેવું તેહ,
નીર ન બોળે કોઈને એમ જણાવતું એહ. ૧૪૯

અશુભાર્થ-બોધ

ઉપજાતિ વૃત્ત

માંખી ઘૃતાદિ રસમાં પડે છે, ઘણા રસાસ્વાદ થકી મરે છે,
તેવી ક્રિયાથી જનને જણાવે, ઘણા રસાસ્વાદથી મોત આવે. ૧૫૦

૨૦. વ્યતિરેક અલંકાર

દોહરા

ઉપમા કે ઉપમેયમાં કહિયે કાંઈ વિશેષ,
'વ્યતિરેકાલંકાર' તે નહિ એમાં અંદેશ. ૧૫૧

ચિંતા ચિતાસમાન છે દેહદહન કરનાર,
અનુસ્વાર છે એટલો અધિક દીસે આકાર. ૧૫૨

પુનઃ વ્યતિરેક અલંકાર

હરિગીત છંદ

નિસ્પૃહી છે જડ ભરત સરખા, સંત પણ વિદ્વાન છે,
ખર તુલ્ય ખળ છે, ખર અધિકતા પુચ્છ લાંબા કાન છે. ૧૫૩

ટીકા—એમાં 'ચિંતા' ઉપમેય છે અને 'ચિતા' ઉપમાન છે; તેમાં 'ચિંતા'ને માથે અનુસ્વાર છે એટલું વિશેષ છે. બીજા ઉદાહરણમાં 'સંત' ઉપમેય છે અને 'જડભરત'-ઉપમાન છે. તેમાં 'જડભરત' કાંઇ ભણેલા નહોતા' અને સંત 'વિદ્વાન' છે એટલું ઉપમેયમાં વિશેષ બતાવ્યું. 'ખળ પુરુષ' ઉપમેય છે અને 'ખર' ઉપમાન છે. ખરને 'પૂંછડું અને લાંબા કાન' છે એટલું ઉપમાનમાં વિશેષ કહ્યું. "વ્યતિરેક"માં ઉપમાવાચક હોય અને ન્યૂનાધિક રૂપકમાં તે શબ્દ ન હોય.

૨૧. સહોક્તિ અલંકાર

દોહરા

જન-મન-રંજન જ્યાં ભલો ભાખે કવિ સહભાવ,
'સહોક્તિ' તે તો સરસ છે, કહે રૂડા કવિરાવ. ૧૫૪

જેમ જેમ જન જગતમાં અધિક થાય ધનવાન,
તેમ તેમ વધી જાય છે ધન સાથે અભિમાન. ૧૫૫

પુનઃ ઉપજાતિ વૃત્ત

જેને ગયા વામન દાન પાત્ર, માગી જ પૃથ્વી ત્રણ પાવ માત્ર,
ઊંચા વધ્યા વામન દેવ જ્યારે, સાથે વધી લાકડી તેહ વારે. ૧૫૬

ટીકા—કારણ ને કારજ સાથે થાય એમાં સહભાવ છે, પણ તે તો "અક્રમાતિશયોક્તિ" અલંકાર છે, અને ગુરુ ચેલો સાથે આવ્યા એમ કહિયે તેમાં સહભાવ છે પણ તે મનરંજન નથી, માટે તે 'સહોક્તિ' અલંકાર નથી; પણ ગોળા સાથે ગોફણ ગઈ એમ કહિયે તો એ મનરંજન છે, માટે 'સહોક્તિ અલંકાર' છે, તેમજ વામન સાથે લાકડી વધી તે 'સહોક્તિ' છે.

દોહરો

જૂડે જળમાં જે સમે દૃઢ પકડ્યો ગજરાજ,
નામ–કથન કરિવર–છૂટન થયાં સાથ બે કાજ. ૧૫૭

૨૨. વિનોક્તિ અલંકાર

દોહરા

વર્ણનીય કંઈક વિના ગણતાં હીન ગણાય,
'વિના' શબ્દના અર્થથી તે પણ 'વિનોક્તિ' થાય. ૧૫૮

અરે કદી જન એકમાં સઘળા સદ્‌ગુણ હોય,
વિના વિનય ગુણ તેહનો કરે ન આદર કોય. ૧૫૯

સવૈયા

દેશ વિશેષ વિશે વિચર્યો, વર વાંણ ચડી પરદેશ વસ્યો;
ઉદ્યમે શોધી અનેક કર્યા, ભટક્યો, બહુધા શિર ભાર વહ્યો;
સ્વારથ સિદ્ધ થવા સમજી નર કંજૂસને 'નૃપ ભોજ' કહ્યો;
કલ્પિત કોટિ ઉપાય કર્યા, પણ ભાગ્ય વિના ધનહીન રહ્યો. ૧૬

ટીકા—'વિના' એવો શબ્દ ન હોય પણ જ્યાં 'વિના' એવો અર્થ હોય તે પણ 'વિનોક્તિ' અલંકાર છે. 'ગુરુ વિના મેલો આવ્યો' એમાં મનરંજનપણું નથી, માટે તે અલંકારનથી.

ઉપજાતિ વૃત્ત

જે કૃષ્ણભક્તિ ન કરે કદાપિ મનુષ્યનો દેહ મળ્યો તથાપિ,
સાધ્યો નહિ જો નિજ જીવ-અર્થ તો તેહનો તે જન-જન્મ વ્યર્થ. ૧૬૧

ટીકા—એમાં 'વિના' શબ્દ નથી, પણ અર્થ એવો નીકળે છે કે 'નરદેહ પામ્યો પણ કૃષ્ણની ભક્તિ વિના અને પોતાના આત્માનો અર્થ સાધ્યા વિના તેનો માણસનો જન્મ વ્યર્થ છે'; તે પણ 'વિનોક્તિ' અલંકાર છે.

વિનોક્તિ અલંકાર બીજો

દોહરા

જે પ્રસ્તુત કોઈક વિના વાહવાહ વખણાય,
તે પણ તેમ 'વિનોક્તિ' તે અર્થ થકી પણ થાય. ૧૬૨
શોભે વિદ્યાદિક ગુણો વિના ધર્યે અભિમાન,
જાય અહં મમતા ટળી, ગણાય સાચું જ્ઞાન. ૧૬૩

ટીકા—એના ઉત્તરાર્ધમાં 'વિના' શબ્દ નથી પણ અર્થ, એવો નીકળે છે કે 'અહં મમતા વિના હોય ત્યારે સાચું જ્ઞાન ગણાય;' માટે તે 'વિનોક્તિ' અલંકાર છે.

૨૩. સમાસોક્તિ અલંકાર

દોહરા

જ્યાં પ્રસ્તુત વર્ણન વિશે અપ્રસ્તુત આભાસ,
'સમાસોક્તિ' સૌ કો કહે જેને જ્ઞાન ઉજાસ. ૧૬૪
જો બહુ જન મજ્જન કરે ચંદ્રકળા મોઝાર,
એથી ઉપજે અંગમાં શીતળતા ગુણ સાર. ૧૬૫

ટીકા—એમાં કોઇ નહિ હોય તેમાં બહુ માણસો નહાતાં હોય તેથી તેનાં શરીર ઠંડાં થતાં હોય એવો આભાસ થાય છે, માટે 'સમાસોક્તિ'

ઉપજાતિ વૃત્ત

પદે ધર્યાં ચિહ્ન સુવજ્ર-છાપ, હે શ્રીહરિ, છો જગદિંદ્ર આપ;
છે કામ વૃત્રાસુર તુલ્ય ભારી, તેનાથી રક્ષા કરજો અમારી. ૧૬૯

ટીકા—એમાં અભિપ્રાય એવો છે કે તમે ઇંદ્ર છો, માટે વૃત્રાસુર જેવાથી રક્ષા કરો.

ઇંદ્રવજ્રા વૃત્ત

કીર્તિ સહસ્રાનન શેષ ગાય, તેનો નહિ પાર કદી પમાય,
તો કેમ હું એક મુખે ઉચારું ? કીર્તિ પ્રભુની અતિ, એમ ધારું. ૧૭૦

ટીકા—એમાં શેષ પાર ન પામે તો હું એક-મુખવાળો શા માત્ર છું, એવો અર્થ છે. તે 'કાવ્યાર્થાપત્તિ' અલંકાર જણાય, પણ 'કાવ્યાર્થાપત્તિ'માં સાભિપ્રાય વિશેષણ નથી એટલો ફેર છે

૨૫. પરિકરાંકુર અલંકાર

દોહરા

સાભિપ્રાય વિશેષ્ય જો કહે કવિજન કાંઈ,
'પરિકર-અંકુર' પ્રકટ તે સમજો સૌ મન માંઈ. ૧૭૧

હે શ્રી સહજાનંદજી સુખદાતા સુખ-કંદ,
અમને આપ-સ્વરૂપનો દ્યો સહજે આનંદ. ૧૭૨

પુનઃ

હું આવ્યો તુજ ઘેર, પણ તેં ન કહ્યું મુજ કાજ;
કહ્યા વિના શું જાણું હું ? જાણે શ્રીમહારાજ. ૧૭૩

ટીકા—શ્રીજી મહારાજ અંતર્યામી છે, માટે તે કહ્યા વિના તો જાણે, એમાં 'શ્રી મહારાજ' સાભિપ્રાય વિશેષ્ય છે.

૨૬. શ્લેષ અલંકાર

દોહરો

અર્થ અનેક પ્રકારના જે સુણતાં સમજાય,
તે 'શ્લેષાલંકાર' છે; સુણી હૈયું હરખાય. ૧૭૪

વર્ણન અનેક વર્ણ્યનું, કે અવર્ણ્યનું એહ,
કાંતો વર્ણ્ય અવર્ણ્યનું, ત્રણ પ્રકાર છે તેહ. ૧૭૫

ટીકા—વર્ણન કરવા યોગ્ય એકથી વધારે વસ્તુને અર્થ લાગુ પડે તે 'વર્ણ્ય શ્લેષ' કહેવાય અને એકથી વધારે અવર્ણ્યને અર્થ લાગુ પડે તે 'અવર્ણ્ય શ્લેષ' કહેવાય અને એકથી વધારે વર્ણ્યને તથા અવર્ણ્યને ઉભયને લાગુ પડે તે 'વર્ણ્યાવર્ણ્ય શ્લેષ' કહેવાય; એ રીતે ત્રણ પ્રકારનો 'શ્લેષાલંકાર' છે. તે વિના કોઈ શબ્દોના વધારે અર્થ થાય તે શ્લેષાર્થ જાણો, પણ શ્લેષાલંકાર નહિ.

લક્ષ્મી તથા નારાયણ વિષે

દોહરો

નમું જલધિ–જામાતને, વર જેનો બળવાન,
અંબરાદિ છે અંગમાં, શક્તિ–સર્વ–નિધાન. ૧૭૬

ટીકા—'જલધિજા' એટલે સમુદ્રથી જન્મેલી માતાને હું નમસ્કાર કરું છું, જેનો 'વર' એટલે પતિ બળવાન છે અને જેના અંગમાં વસ્ત્ર આદિક છે તે શક્તિ સર્વ વસ્તુનો ભંડાર છે તે રૂપિયા માનિયે તો રૂપિયામાં જે વસ્તુ જોઈએ તે છે. હવે નારાયણ વિષે 'સમુદ્રના જમાત' એટલે જમાઈને હું નમું છું, જેનો 'વર' કહેતાં વરદાન બળવાન છે અને 'અંબર' કહેતાં આકાશ આદિક પંચભૂતાત્મક બ્રહ્માંડ જેના શરીરમાં છે અને 'સર્વશક્તિ' કહેતાં સર્વ ઐશ્વર્યના ભંડારરૂપ તે નારાયણ છે. એમાં લક્ષ્મીજીનું તથા નારાયણનું બેયનું વર્ણન છે માટે તે 'વર્ણ્યશ્લેષ' છે; વળી બીજું ઉદાહરણ લખિયે છીયે.

ઉપજાતિ વૃત્ત

વિભૂતિવાળા વૃષ પાળનારા, ઉન્મત્ત ગંગા ધરી શીશ ધારા,
છે નામમાળા પ્રિય–ભૂત–નાથ, છે દક્ષ–જામાત સુદેવી સાથ. ૧૭૭

ટીકા—એમાં શીજી મહારાજનું અને શિવજીનું વર્ણન છે. શ્રીજી મહારાજ 'વિભૂતિ' કહેતાં વૈભવવાળા છે અને 'વૃષ' જે ધર્મ તેને પાળનારા છે અને ગેલા નદીના ખળખળિયાના જળની ધારાઓ મસ્તકે ધરનારા છે, અને દાદાખાચરના બનેવી 'નામમાળા'ના પ્રિય વહાલા છે,

દોહરો

નાવ, તને તો ધન્ય છે, તું આશ્રય-દાતાર;
આશ્રય આવે તેહને ઉતારે છે પાર. ૧૮૩

ટીકા—એમાં નાવનું વર્ણન કર્યું, પણ જે માણસ પોતાના આશ્રિતને નિર્ધનપણામાંથી પાર ઉતારે છે તે વિષે કહ્યું, માટે 'અપ્રસ્તુતપ્રશંસા' છે. આચાર્ય એને 'અપ્રસ્તુતવાચ્યવૃત્તિ' કહે છે. અને અપ્રસ્તુત જે કૃપણ તેના સરખા ગુણવાળા વાહનનું વર્ણન કર્યું, માટે 'કુવલયાનંદ'માં તેને 'સારૂપ્યનિબંધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા' કહી છે. અને જૂના ગ્રંથોમાં તેને "અન્યોક્તિ અલંકાર" કહ્યો છે. કોઈની નિંદા કે વખાણ પરોક્ષપણે કરવાં હોય ત્યારે "અન્યોક્તિ અલંકાર" કામમાં આવે છે વળી અપ્રસ્તુતપ્રશંસાના બીજા ચાર ભેદ છે તે કહિયે છીએ.

કારણ-નિબંધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા

દોહરા

કારણનું વર્ણન કરે, કાર્ય તેથી સમજાય,
તે 'કારણનિબંધના' કહે મહાકવિરાય. ૧૮૪

વિપ્રે નિજ સુતને કહ્યું: અભણ મૂર્ખ છે બાળ;
તેથી તે તો કાશિયે નાશી ગયો તત્કાળ. ૧૮૫

ટીકા—એમાં કાશિયે જવાનું કારણ બતાવ્યું, માટે 'કુવલયાનંદ'માં તેનું નામ 'કારણનિબંધના' કહ્યું છે તે કારણમાંથી વિદ્યાભ્યાસરૂપી કાર્ય થવાનું સમજાય છે, માટે આચાર્યે એનું નામ "કાર્યવિવૃતિ" રાખ્યું છે.

કાર્યનિબંધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા

દોહરો

કાર્યનું જ વર્ણ...
તે તો 'કાર્ય... ૧૮૬

પ્રસંગ

1 ...કની

બીજું ઉદાહરણ : કવિત

વાટે લૂટનાર ગયા, ધાડ પાડનાર ગયા,
ચાળીશ જોજન ચાર પ્રહરે જવાય છે;
શુભ કે અશુભ સમાચાર સગા સ્નેહિયોને
પાચસે ગાઉ તો એક પળે મોકલાય છે.
સો રુપૈયે ભાગવત પુસ્તક ન સાંપડતુ
દશ રૂપૈયાથી પૂરેપૂરુ તે પમાય છે.
સંત જન સર્વ ઠામ સુખથી સ્વધર્મ પાળે;
આજનો સમય જોતા અચરજ થાય છે. ૧૮૮

ટીકા—પહેલા ઉદાહરણમા 'કમળ પ્રફુલ્લિત થયાં' આદિક કારજનું વર્ણન કર્યું. તેનુ કારણ સૂર્યોદય સમજાય છે, બીજા ઉદાહરણમાં જે કારજ બતાવ્યુ તેનુ કારણ પરમેશ્વરની ઇચ્છાયે આવેલુ અંગ્રેજનું રાજ્ય સમજાય છે, માટે આશાધરે એનું નામ 'કારણાવગતિ' રાખ્યું છે

સામાન્ય-નિબંધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા

હરિગીત

સામાન્ય સૌ જન કારણે જે કાંઈ વર્ણન થાય છે,
તે કોઈ એક વિશેષને જ વિશે કહ્યુ સમજાય છે,
સામાન્ય તેહ નિબંધના કોવિદ જનો મુખથી કહે,
ત ભેદ અપ્રસ્તુતપ્રશંસાનો જ ચોથો થૈ રહે. ૧૮૯

ટીકા—કોઈ એક વસ્તુને કે એક સમુદાયને લાગુ પડે તે.

ઉપજાતિ વૃત્ત

સ્ત્રીને તજે અષ્ટ પૂરા પ્રકારે, જે દ્રવ્યનો સ્પર્શ કરે ન ક્યારે,
વદે નહિ જે અપશબ્દ વાચા, તે તો કહીજે મુનિ સંત સાચા. ૧૯૦

ટીકા—એમા કહ્યુ કે જે કોઈ આવો ધર્મ પાળે તે સાચા સંત કહેવાય એમ સૌને સામાન્ય કહ્યું, પણ એવા તો આજ સ્વામિનારાયણના સાધુ છે, એમ સમજાય છે, માટે તેનુ નામ 'વિશેષાવગતિ' પણ કહેવાય.

વિશેષનિબંધના અપ્રસ્તુતપ્રસંશા પાંચમી

દોહરો

એકજનું વર્ણન કરે, સૌ પર કહ્યું જણાય,
તેહ 'વિશેષ નિબંધના' ગુણવંતા કવિ ગાય.   ૧૯૧

ઉપજાતિ વૃત્ત

મોટો છતાં જો ગજરાજ એહ માથું નમાવી વિચરે જ તેહ,
ચાલે સદા તે અતિ સારી ચાલ, તેમાં ન પામે જસ દૈવ કાળ. ૧૯૨

પુનઃ

મોટા હતો શ્રીપુરમાંહિ રાય, નિંદા કરે ત હરિની સદાય;
બધી સમૃદ્ધિ ગઈ તેની, ભાઈ, તેમાં કહો શી કહિયે નવાઈ? ૧૯૩

ટીકા—એમાં કહ્યું કે હાથી મોટો છતાં માથું નમાવીને ચાલે છે, તથા સારી ચાલ ચાલે છે માટે માન પામે જ; તે વાત સૌને લાગુ પડે છે કે જે કોઈ નમ્રતાથી ચાલે તથા જેની સારી ચાલ એટલે વર્તન સારું હોય તે માન પામે જ. બીજા ઉદાહરણમાં 'શ્રીપુરનો અમલદાર શ્રીજી મહારાજની નિંદા કરતો હતો તેની બધી સમૃદ્ધિ ગઈ તેમાં નવાઈ શેની? કેમ જે કોઈ હરિની નિંદા કરે તેની સમૃદ્ધિ જાય જ.' એમાં એકનું વર્ણન સામાન્ય સૌને લાગુ પડે છે, માટે તે 'સામાન્યાવગતિ અપ્રસ્તુત-પ્રશંસા' કહેવાય.

૨૮. પ્રસ્તુતાંકુર અલંકાર

દોહરો

જહાં એક પ્રસ્તુત વડે પ્રસ્તુત બીજું જણાય,
'પ્રસ્તુત-અંકુર' એહ છે, સમજુથી સમજાય.   ૧૯૪

ટીકા—એક હરિભક્ત જનની ખુશીને કહેવા વડે પોતાની ગરજ સૌને

કવિત

અરે ખુરશી, તું મારી સારી સુણ સિખામણ,
પગ છતાં તીરથે ન ગઢપુર ગઈ તું;
પ્રજા નથી પામી તોય નવરી તો થઈ નહિ,
ઘરમાં ઘલાઈને જ રહી થિર થઇ તું;
ભુજા છતાં ભગવાન-નામનો ન જપ્યો જાપ,
પાણી જોડી પ્રણમી ન પ્રભુ પાસ જઈ તું;
સતસંગી તણું ઘર પામીને ન પામી જ્ઞાન,
ખુદાપણું છતાં બેઠી મૂઢપણું લઈ તું. ૧૯૫

ટીકા—ખુરશી જડ છે તેને સિખામણ દેવાનો સંભવ નથી, માટે સ્ત્રીને સિખામણ દીધી એમ જણાય છે. તે બેય પ્રસ્તુત છે, માટે 'પ્રસ્તુતાંકુરાલંકાર' છે. 'અપ્રસ્તુતપ્રશંસા'મા પરોક્ષવાદ હોય અને આમા બેય પ્રસ્તુત પ્રત્યક્ષ જોઇયે, એટલો ફેર છે.

૨૯. પર્યાયોક્ત અલંકાર

દોહરા

કહિયે જે વસ્તુ વિશે બીજી રીતે કહેવાય,
તે તો પર્યાયોક્ત છે; સુણી જન મન હરખાય. ૧૯૬
મેઘ-દાન-સુત-સુત-સુતા-વાહન-ભક્ષની માળ
ધર્મસુત કંઠે ધરી શોભિત વિમળ વિશાળ. ૧૯૭

ટીકા—એમા કહેવાનું એટલું છે કે શ્રીજીયે મોતીની માળા પહેરી છે તેને બદલે મોતીનાં જેટલાં નામ છે તેમાનું એકે નામ ન લેતા એવું કહ્યું કે મેઘ જળનું દાન કરે છે, તે જળનું સુત કમળ, તેનો સુત બ્રહ્મા, ને તેની સુતા સરસ્વતી, તેનું વાહન હંસ, તેનો ભક્ષ મોતી, તેની માળા ધરી છે, એમ બીજી રીતે મોતીનું નામ કહ્યું માટે તે 'પર્યાયોક્ત' છે.

પુનઃ ભુજંગી છંદ

મળી શિષ્ય ટોળી કરે બ્રહ્મ વાતો,
૧અકસ્માત આવ્યા ગુરુજી તહાં તો

કહે શિષ્ય સૌને ગુરુરાજ એ તો :
કરો 'અચ્યુતં કેશવં' તે હવે તો. ૧૯૮

ટીકા—એમાં કહેવાનું એટલું છે કે ગામ-ગપાટાં હવે બંધ કરો, તેને બદલે કહ્યું કે હવે 'અચ્યુતં કેશવં' કરો. 'આજ મહેતાજીએ એક નિશાળિયાની ખૂબ પૂજા કરી' એ પણ પર્યાયોક્ત છે.

પર્યાયોક્ત બીજા પ્રકારનો
દોહરો

જ્યાં કાંઈક મિશ કોઈ પણ સાધે પર નિજ અર્થ,
એ પણ 'પર્યાયોક્ત' છે સમજો સુજ્ઞ સમર્થ. ૧૯૯

ટીકા—જ્યાં કાંઈ મિશથી પારકો કે પોતાનો ધારેલો અર્થ સાધે, તે પણ 'પર્યાયોક્ત' છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત

શ્રીજી શ્રીપુરમાં સમાજ સહિતે પોતે પધાર્યા સહી;
તેનાં દર્શન કાજ એક સતીને દેવી જવા દે નહિ;
જાણ્યું અંતરજામિયે સતી તણું અત્યંત પ્રેમી મન,
ભિક્ષાને મિશ ઝોળી ઝાલી કરમાં જેને દીધું દર્શન. ૨૦૦

ટીકા—એમાં શ્રીજીયે ભિક્ષાના મિશે કરીને બાઈનો દર્શનનો અભિલાષ પૂરો કર્યો.

ઉપજાતિ વૃત્ત

શ્રીસચ્ચિદાનંદ મુનીંદ્ર જેહ, અસંત પ્રેમી પ્રભુભક્ત તેહ,
પળે પળે પ્રશ્ન પૂછ્યા મિશે જે, મૂર્તિ પ્રભુની મનમાં ધરે લઈ. ૨૦૧

પુનઃ

કહે મુનિ બ્યક્ત, પ્રભુજી પાસે :
આવ્યો મને તો જ્વર એમ ભાસે;
તેણે, જુઓ, દેહ બધો તપાવ્યો, .
એવે મિશે હાથ શિરે ધરાવ્યો. ૨૦૨

૩૦. વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર

દોહરો

નિંદા અથવા સ્તુતિ થકી જ્યાં સ્તુતિ નિંદા થાય,
વદિયે તે વ્યાજસ્તુતિ, ગુણવંતા જન ગાય. . ૨૦૩

ટીકા—ઉપરથી નિંદા કરે, પણ તેમાં હોય વખાણ, અથવા વખાણ તેમાં નિંદા હોય, તે 'વ્યાજસ્તુતિ' અલંકાર કહેવાય.

ઝૂલણા છંદ

જગત-કર્તા કને જૈ વિધાત્રી કહે :
સાંભળો અરજ આ શ્રવણ ધારી;
કર્મના લેખ તો હું હવે નહિ લખું,
લોકમાં જાય છે લાજ મારી;
ધર્મનો પુત્ર અન્યાયી એવો થયો,
કર્મની રેખ પર મેખ મારી;
ભૂપ જેવા ગલોલો ભિખારી કર્યો,
છેક નિર્ધન કર્યો છત્રધારી. ૨૦૪

ટીકા—જગતકર્તા બ્રહ્મા; તેની સ્ત્રી તે વિધાત્રી; તે કર્મના લેખ લખનારી કહી તેણે શ્રીજીને અન્યાયી કહીને નિંદા કરી, પણ તેમાંથી એવું મળ્યું છે કે શ્રીજી મહારાજ એવા સમર્થ છે કે કર્મની રેખા મટાડી છે; માટે તે નિંદા વડે સ્તુતિ થઈ. રામનલોવા આનંદ સ્વામી. અને કોની નિંદા કરવાથી બીજાનાં વખાણ થાય તે પણ 'કુવલયાનંદ'માં વ્યાજસ્તુતિ કહી છે.

ગીતિ

મોહિની દેખી મોહિત થયા હતા શિવ, જનો સહુ જાણે;
મુક્તાનંદાદિકની સભા વિશે તે જતાં શરમ આણે. ૨૦૫

ટીકા—એમાં કહ્યું કે શિવજી મોહિનીજીને દેખી એક સમે મોહિત થયા તે મુક્તાનંદ સ્વામી આદિક સંતની સભામાં જતાં શરમાય છે

એમાં શિવની નિંદા થઇ ને સંતોની ઉત્કૃષ્ટતા જણાઈ કે તેઓ મોહ પ
એવા નથી; માટે 'વ્યાજસ્તુતિ' છે. એકનું વખાણ કરવાથી બીજાની નિ
જણાય તે પણ 'વ્યાજસ્તુતિ' છે; જેમ કે

ગીતિ

દશરથ-સુતને ધન્ય જ, એક જ પત્ની કર્યાનું વ્રત લીધું;
નારીવિજોગે વસિયા, પણ પરનારી હરણ નહિ કીધું. ૨૦

ટીકા—એમાં રામનાં વખાણ કર્યાં, તેથી સીતાનું હરણ કરન
રાવણની નિંદા જણાય છે; માટે 'વ્યાજસ્તુતિ' છે.

વ્યાજસ્તુતિનો બીજો ભેદ

સ્તુતિ વડે નિંદા : વસંતતિલકા વૃત્ત

ચેલો દિગંબર તણો પરનારી પામ્યો,
પુત્રો સુપુત્રી થઈ, વંશ વિશેષ જામ્યો.
તે તોય વસ્ત્ર તનમાં કહિયે ન ધાર્યું;
દીસે દિગંબરપણું દૃઢ ધન્ય તારું. ૨૦૧

ટીકા—એમાં નાગા બાવાના ચેલાને કહ્યું કે તું પુત્ર-પુત્રિયોવાળે
થયો, તોપણ તેં લૂગડાં પહેર્યાં નહિ, માટે તારા દિગંબરપણાને ધન્ય
છે. એમ વખાણ કર્યાં પણ તેમાં નિંદા જણાય છે તે 'વ્યાજસ્તુતિ.'

૩૨. વ્યાજનિંદા અલંકાર

દોહરા

બીજાની નિંદા વડે જ્યાં પ્રસ્તુત નિંદાય,
નિમે તેનું નામ તો 'વ્યાજે નિંદા' થાય. ૨૦૮

ઉદા૦ વાંક નહિ દુર્જન તણો, છે જીવનનો વાંક;
જન્મ સમે પાયું નહિ ઝેર લઈને ટાંક. ૨૦૯

ટીકા—એમાં તેની માની નિંદા વડે દુર્જનની નિંદા થઈ માટે
'વ્યાજનિંદાલંકાર' થયો.

૩૨. આક્ષેપ અલંકાર

દોહરો

વચન વદી નિજ વદનથી વળતી કરી વિચાર,
નિષેધ કરિયે વચનનો, 'આક્ષેપ અલંકાર.' ૨૧૦

કવિત

સૌએ શંકરાચારજ પધરાવ્યા પોતે ઘર,
જેની શેઠને બોલાવ્યો મિત્ર જે મનાય છે,
સૌએ ભેટ ધરી શેઠ સામું જોયું ત્યારે શેઠ
આઠ મણ કપાસિયા આપવા ચહાય છે.
કર જોડી કહે શેઠ: કહો, મોટા મહારાજ,
આપના બળદને કપાસિયા અપાય છે ?
મહારાજે હા કહી ત્યાં શેઠનો વિચાર ફર્યો;
હસી કહ્યું શેઠે: અમારા એ બેલ ખાય છે. ૨૧૧

પુનઃ દોહરો

પ્રભુ, માગું છું એટલું આપો ધન સુત/ક્ષેમ;
નહિ; માયિક સુખ શું કરું ? આપો તવ પદ-પ્રેમ. ૨૧૨

ટીકા—એક ભક્તે પ્રભુ પાસે ધન પુત્ર ને ક્ષેમ માગ્યું, પછી કહ્યું કે નહિ નહિ, એવા માયિક સુખને શું કરું ? મને તો તમારા પદમાં પ્રેમ આપો.

આક્ષેપ અલંકાર બીજો

દોહરા

નિષેધ શબ્દાર્થે દીસે, ભાવાર્થે ન નિષેધ,
અલંકાર 'આક્ષેપ' તે સમજે જેહ સુમેધ. ૨૧૩

સાકુ ગટ્ટીજી કહે: હું નથી ચારણ ભાટ,
રામ તમે, કૃષ્ણ જ તમે, વળી છો પુરુષ વિરાટ. ૨૧૪

નામાં હા, ના હા વિશે, આક્ષેપ અલંકાર;
અમે કાંઇ નથી સમજતા, સમજુ રમો જુગાર.　　　　૨૧૫

ટીકા—એમાં કહ્યું કે અમારામાં સમજણ એટલે બુદ્ધિ નથી, તમે સમજુ છો તે જુગાર રમો. મતલબ કે અમારામાં બુદ્ધિ છે માટે અમે જુગાર રમિયે નહિ, તમારામાં સમજણ નથી માટે જુગાર રમો.

આક્ષેપ અલંકાર ત્રીજો

હા કહિયે જે વાતની અંતર્ગત ના હોય,
આક્ષેપાલંકાર તે ત્રીજો કહિયે તોય.　　　　૨૧૬

ભલે અમે તેવાં કરો પુણ્ય પાપનાં કામ,
નથી ગયાં નાસી પછી સ્વર્ગ નરકનાં ઠામ.　　　　૨૧૭

ટીકા—એમાં કહ્યું કે ભલે સારાં કે નરસાં કામ કરો, એમ કરવાની રજા આપી. પણ કહ્યું કે સ્વર્ગનાં કે નરકનાં ઠેકાણાં નાસી ગયાં નથી. મતલબ કે જેવું કરશો તેવું પામશો. માટે નરસું કામ કરવું નહિ, એમ નિષેધ કર્યો.

૩૩. વિરોધાભાસ અલંકાર

દોહરો

ભાસે અર્થવિરોધ પણ શ્લેષાર્થે અવિરોધ,
તેહ 'નિરોધાભાસ' છે, જાણે જેને બોધ.　　　　૨૧૮

હરિગીત છંદ

જો લાલ, લક્ષ્મી ભામમાં અચરજ અતિ દેખાય છે,
પગલું ભરે નહિ એક પણ જન સૌ કહે 'તે જાય છે'.
હરિ થયા અંતર્ધાન તે દીઠા નહિ આ લોકમાં,
એ અવસરે બહુ જન ઇહાં બેઠા હતા જ અશોકમાં.　　　　૨૧૯

ટીકા—'જાય છે' એટલે 'જાયનો છોડ છે' અને 'અશોકમાં' એટલે 'શોકરહિતપણામાં બેઠા' કહ્યા, પણ આસોપાલવનાં ઝાડોમાં બેઠા એમ સમજવું. વિરોધાભાસના જાત્યાદિ ભેદ વડે દશ ભેદ "કાવ્ય-

'પ્રકાશ'માં કહ્યા છે, પણ તે બધામાં ચમત્કારી શ્લેશમૂલ વિરોધાભાસ છે, માટે 'કુવલયાનંદ'માં તે એક જ ભેદ રાખ્યો છે.

૩૪. વિભાવના અલંકાર

દોહરો

કારણ વિણ કારજ થયું, કહે કવિ જે ઠામ,
અલંકાર એવા તણું 'વિભાવના' છે નામ. ૨૨૦

ઉપજાતિ વૃત્ત

ન ઢાલ કે બખ્તર ધાર્યું અંગે,
ન યુદ્ધ કીધું નિજ શત્રુ સંગે;
શ્રીધર્મપુત્રે નહિ શસ્ત્ર લીધું,
તથાપિ શત્રુ—દળ નાશ કીધું. ૨૨૧

પુન: દોહરો

ન કર્યું વ્રત તીરથ કદી, ન કર્યું જપ તપ દાન,
પણ મુજને આવી મળ્યા ભક્તિ-પુત્ર ભગવાન. ૨૨૨

ટીકા—ભગવાનને મળવાનાં કારણ જે વ્રત તીર્થ જપ તપ દાન એ આદિક છે તે કર્યા વગર ભગવાન મળ્યા, માટે 'વિભાવના' અલંકાર છે.

વિભાવના બીજી

દોહરા

કારણ હોય અપૂર્ણ પણ કારજ પૂર્ણ કરાય,
ભણિયે 'બીજી વિભાવના' અલંકાર એ થાય. ૨૨૩

ચાપ તણું ને વજ્રનું ચિહ્ન માત્ર ધરી અંગ
શ્રીહરિ જીત્યા આ સમે સકળ શત્રુને સંગ. ૨૨૪

ટીકા—શત્રુને જીતવા અસ્ત્રશસ્ત્ર જોઇયે તે વિના કેવળ શસ્ત્રનાં ચિહ્ન માત્રે કરીને જીત્યા માટે 'વિભાવના' છે. ચરણમાં ચિહ્ન જોઇને જ [illegible] અને આશ્રિત થયાં, માટે તે ચિહ્ન પણ આશ્રિત થવાનું કારણ છે.

પુનઃ દોહરો

કોઈક રોગી એકને દેવા માટે ડામ,
ચિહ્ન કર્યું જ્યાં રાખનું, કહ્યું 'અરેરે, રામ.' ૨૨૫

વિભાવના ત્રીજી

દોહરો

જ્યાં પ્રતિબંધક હોય પણ કારજ તે તો થાય,
'ત્રીજી તેહ વિભાવના' વાગ્ભૂષણ વખણાય. ૨૨૬

છપ્પય છંદ

રાખે વૈદ વિશેષ, ખૂબ ઓસડિયાં ખાવે,
મૃત્યુંજયના મંત્ર જાણી દરરોજ જપાવે;
'જીવો બહુ જુગ આપ' એમ આશિષ ઉચરાવે,
કરીને પ્રાણાયામ પ્રાણ બ્રહ્મરંધ્રે ચડાવે;
બહુ એવા બંદોબસ્ત જ્યાં જન કરી રાખ્યા જોઈને,
પણ જરૂર સૌએ જાણવું 'મોતે ન મૂક્યા કોઈને'. ૨૨૭

પુનઃ દોહરો

વાંકો કિલ્લો વજ્રનો, સાગર સરખી ખાઈ,
રક્ષક કોટિ રાક્ષસો, પણ લંકા લૂંટાઈ ૨૨૮

વિભાવના ચોથી

પુનઃ દોહરો

જહાં અકારણ વસ્તુથી કારજ–ઉદ્ભવ થાય,
'ચોથી તેહ વિભાવના' કહે ભલા કવિરાય. ૨૨૯

ઉદા૦ દોહરો

અહો જુઓ, ઊપજે ભલો શંખ થકી ઘન નાદ,
એ આશ્ચર્ય અતિશયું સુણો ધરી આહ્લાદ. ૨૩૦

ટીકા—શ્રીજીના કંઠરૂપી શંખથી ઘનનો નાદ થયો તે અતિ આશ્ચર્ય છે, કેમ જે શંખમાંથી ઘનનો નાદ થાય નહિ તે થયો. 'રૂપકાતિશયોક્તિ' અને 'ચોથી વિભાવના' એ બે અંગાંગી-ભાવ-સંકરાલંકાર છે, માટે તેની વિશેષ સમજણ 'સંકરાલંકાર'માં આપીશું. ઘનનો નાદ થવાનું કારણ શંખ કહ્યો તે શંખમાંથી નહિ, પણ શંખ સરખા શ્રીજીના કંઠમાંથી નાદ થયો; મતલબ કે કારણ સરખા બીજા કારણમાંથી નાદ થયો.

વિભાવના પાંચમી

દોહરા

વિરુદ્ધ કારણથી જહાં ઊપજે કારણ કાંઈ
તે 'વિભાવના પાંચમી' સમજો સૌ મનમાંઈ. ૨૩૧

વચનામૃત નૃપ-વંશીનાં વામીને વિપરીત
ઉપજાવે એને ઉરે ઝાઝું જોર ખચીત. ૨૩૨

કળિજુગના રાજા જુઓ, લૂંટે પ્રજાનાં ધામ;
ચોકી કરનારા જનો કરે ચોરીનું કામ. ૨૩૩

ઉપજાતિ વૃત્ત

જુઓ જુઓ આ વિપરીત રીત, આશ્ચર્ય જોતાં ઊપજે ખચીત;
ઉન્મત્ત ગંગાજળ એક કાળે સમસ્ત પાપો જનનાં પ્રજાળે. ૨૩૪

ટીકા—જળમાં બાળવાનો ગુણ નથી તેમ છતાં, 'જળ બાળે છે' કહ્યું તે વિપરીત છે.

વિભાવના છઠ્ઠી

દોહરા

કારજથી કારજ તણી જ્યાં ઉત્પત્તિ હોય,
'છઠ્ઠો ભેદ વિભાવના'-કહે કવિ સૌ કોય. ૨૩૫

સ્વામી સચ્ચિદાનંદને હરિનો વિજોગ થાય,
જુગ-જલજોથી જુગ નદી પેદા થઇ વહી જાય. ૨૩૬

ટીકા—નદીમાં કમળ થાય, માટે કમળ પેદા થવાનું કારણ નદી છે, 'તે નેત્રરૂપી કમળમાંથી નદી પેદા થઈ' કહ્યું, માટે છઠ્ઠી વિભાવના છે.

૩૫. વિશેષોક્તિ અલંકાર

દોહરા

કારણ તો પુષ્કળ છતાં કારજ સિદ્ધ ન થાય,
'વિશેષોક્તિ' એ નામનો અલંકાર કહેવાય. ૨૩૭

ભરતખંડ નરભવ મળ્યો, વળી છે હરિ—અવતાર;
તરવાનાં કારણ છતાં ખળ ન તર્યો સંસાર. ૨૩૮

પુનઃ

બળે હૃદયમાં હરિ જતાં વિરહાનળની લ્હાય;
દગ—જળ પડે પ્રવાહ બહુ, પણ સહી એ ઓલાય. ૨૩૯

સદા રહ્યો સત્સંગમાં, સુણી સંતની વાત,
અહો તોય જન આસુરી ભક્ત થયો નહિ, ભ્રાત. ૨૪૦

૩૬. અસંભવ અલંકાર

દોહરો

સિદ્ધ થયેલા કાર્યનો કહે અસંભવ જ્યાંય,
'અસંભવાલંકાર' તે સજ્જન સમજે ત્યાંય. ૨૪૧

ઉપજાતિ વૃત્ત

કો જાણતું જે નૃપપુત્ર એક ઉદ્ધારશે પ્રાણી અહો અનેક;
કોને હતી એવી કદાપિ આશ કામાદિ શત્રુ કળિમાં જિતાશે! ૨૪૨

૩૭. અસંગતિ અલંકાર

દોહરા

કારણનું ને કાર્યનું વિરુદ્ધ જુદું ઠામ,
એહ 'અસંગતિ' અલંકારનું નામ. ૨૪૩

ઉપજાતિ વૃત્ત

કરી હરિયે શુભ જરા જ્યાંય,
જોવા મળેલાં જન-જૂથ ત્યાંય.
કુંડે ધર્યો પાવક જેહ કાળ,
કુસંગીને અંતર ઊઠી ઝાળ. ૨૪૪

પુનઃ

વસંતતિલકા વૃત્ત

સંતો સુપંગતિ કરે જમવાની જ્યારે,
જોવા મળે જન ઘણા સ્થળ તેહ ત્યારે.
મિષ્ટાન્નમાં મુનિજનો જળ રેડી ખાય,
જોનારનાં મન પૂરાં પલળી જ જાય. ૨૪૫

ટીકા—એક વેપારી ઘેર બેઠો ચૌટામાં વેપાર ચલાવે છે એમાં કારણ ને કારજ જુદે ઠેકાણે થયાં ખરાં, પણ તેમાં એકબીજાથી વિરુદ્ધતા નથી, માટે તે 'અસંગતિ અલંકાર' નથી.

અસંગતિ બીજી

દોહરો

જે સ્થળ કરવા જોગ્ય તે બીજે સ્થળે કરાય,
તે પણ ગણો 'અસંગતિ' અલંકાર કહેવાય. ૨૪૬

ઉપજાતિ વૃત્ત

વંશી સુણી ગોપી ઉતાવળી થૈ,
ધર્યાં શરીરે સણગાર તો લૈ,
કંઠે ધર્યાં લૈ ભુજ-બંધ જેહ,
બાંધ્યા ભુજાયે ગળબંધ તેહ. ૨૪૭

પુનઃ દોહરો

સુત પાસ કે'વી ઘટે રાજનીતિ શુભ જેહ,
અબુદ્ધ રાવણ આગળે કહી અંગદે એહ. ૨૪૮

અસંગતિ ત્રીજી

દોહરા

એક કામ કરવા જતાં વિરુદ્ધ કામ કરાય,
ત્રીજો તેહ 'અસંગતિ' અલંકાર વખણાય. ૨૪૯

રક્ષણ કરવા સર્વનું જન્મ્યા જગદાધાર,
પણ અધર્મ-અંશી તણો સહુ કર્યો સંહાર. ૨૫૦

પુનઃ

ઉપજાતિ વૃત્ત

સંતો અહિંસામય ધર્મ જેહ,
વધારવાને વિચર્યા જ તેહ.
"ન કોઈને મારવું" એમ વાર્યો,
તથાપિ કામાદિક શત્રુ માર્યો. ૨૫૧

૩૮. વિષમ અલંકાર

દોહરા

અણમળતું એવું કહે, ક્યાં આ ને ક્યાં તેહ,
તે 'વિષમાલંકાર' છે, જાણે કવિજન જેહ. ૨૫૨

ક્યાં મહિમા હરિકૃષ્ણનો અદ્ભુત અને અપાર ?
અલ્પ બુદ્ધિ ક્યાં માહરી કરવા વર્ણન સાર ? ૨૫૩

પુનઃ

ક્યાં મેરુ ને ટેકરી, ક્યાં હીરો ને કાચ?
સાગર અને તળાવડી ! ક્યાં અલૌકિક મુનિ વાચ ? ૨૫૪

વિષમ બીજો

દોહરો

કાર્યોત્પત્તિ જ્યાં દીસે કારણ થકી વિરૂપ,
તે 'વિષમાલંકાર'નો બીજો ભેદ અનુપ. ૨૫૫

ઉજ્જ્વળ દીપકથી જુઓ, કાજળ ઊપજ્યું શામ,
કાળા કાદવથી થયું ઉજ્જ્વળ પંકજ નામ. ૨૫૬

ટીકા—જ્યાં સિત કૃષ્ણ અમૃત વિષ કટુ મિષ્ટ ઇત્યાદિક ગુણ વિરુદ્ધ હોય ત્યાં 'પાંચમી વિભાવના' જાણવી અને જ્યાં કાળું ધોળું વાંકું પાંશરું ઇત્યાદિ રૂપ વિરુદ્ધ હોય ત્યાં 'વિષમાલંકાર' જાણવો.

વિષમ ત્રીજો

દોહરો

જે અર્થે ઉદ્યમ કરે અર્થ સરે નહિ એહ,
ઊલટું અનિષ્ટ તો મળે, 'વિષમાલંકૃતિ' તેહ. ૨૫૭

ઇષ્ટ લેતાં અનિષ્ટપ્રાપ્તિ; ભેદ ૧ નું ઉદાહરણ

દોહરો

મોતી લેવાને પડયો, મોતી ન મળ્યું ત્યાંય,
ઊલટો તેનો ઉદધિયે જીવ લીધો જળમાંય. ૨૫૮

'અનિષ્ટ મટાડવા જતાં અનિષ્ટ થયું; ભેદ ૨ નું લક્ષણ

દોહરો

કાંઈ અનિષ્ટ મટાડવા આશ્રય પરને જાય,
ત્યાં પણ ઇષ્ટ મળે નહિ, અનિષ્ટપ્રાપ્તિ થાય ૨૫૯

ગીતિ

લાગી ઘરમાં લ્હાય જ, આશ્રય લેવા ગયો જ વનમાંય;
વનમાં પણ દવ લાગ્યો, વન સાથે તે બળી ગયો સાથ. ૨૬૦

બીજાને દુઃખ કરવા જતાં પોતાને થાય; ભેદ ૩ નું લક્ષણ

દોહરો

કરતાં અનિષ્ટ પરતણું, પોતા તણું જ થાય,
તે પણ 'વિષમાલંકૃતિ' ગુણવંતા કવિ ગાય. ૨૬૧

ગીતિ છંદ

લંકેશે હનુમંતનું સળગાવ્યું પૂંછડું ઘણું જ્યારે,
તેથી લંકા તેની બળી ગઈ તે બધી અહો ત્યારે. ૨૬૨

કેવળ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ; ભેદ ૪ થાનું લક્ષણ

દોહરો

ઇષ્ટ કામ કરવા થકી કેવળ અનિષ્ટ થાય,
તે 'વિષમાલંકાર' પણ ગણતાં ખરો ગણાય. ૨૬૩

રાયે પોપટ પાળિયો કનક પીંજરામાંય,
પણ તેણે નૃપ–નાકની હરી લીધી શોભાય. ૨૬૪

કેવળ ઇષ્ટની અપ્રાપ્તિ; ભેદ ૫ માનું લક્ષણ

દોહરો

ધાર્યું કામ કરવા જતાં નિજ ધાર્યું નવ થાય,
કેવળ ઇષ્ટ નહિ મળ્યું એવો 'વિષમ' ગણાય. ૨૬૫

ઉપજાતિ વૃત્ત

ઉપાડવા શંકર કેરું ચાપ લંકેશ મંડયો કરી જોર આપ,
તેનાથી તે તો ઊપડયું ન, જ્યારે,
હસી પડયા સૌ જન તેહ વારે. ૨૬૬

ટીકા—રાવણમાં શિવનું ધનુષ ઉપાડવાની શક્તિ હતી જ નહિ, માટે આ ઠેકાણે 'વિશેષોક્તિ અલંકાર' થતો નથી.

અણગમતું મટાડવાની ઇચ્છા સિદ્ધ થાય નહિ;

ભેદ ૬ ઠાનું લક્ષણ

જેહ અનિષ્ટ મટાડવા પરને શરણે જાય,
તે અનિષ્ટ ત્યાં પણ રહે તેહ વિષમ કહેવાય. ૨૬૭

ઉપજાતિ વૃત્ત

તીર્થે ગયો પાપ 'સમસ્ત ખોવા,'
લાગ્યાં સ્વનેત્રો પરનારી જોવા;

તેથી. થયું પાતક વજ્રલેપ,
તેનો ન છૂટે જ કદાપિ ચેપ. ૨૬૮

બીજાનું ભૂંડું કરવાની ઇચ્છા સિદ્ધ થાય નહિ;
ભેદ ૭ માનું લક્ષણ

દોહરા

અનિષ્ટ પરનું ઇચ્છતાં ઇચ્છા પૂર્ણ ન થાય,
અલંકાર એ પણ ભલો ગણનાં 'વિષમ' ગણાય. ૨૬૯

કીધો શ્રીહરિકૃષ્ણનો દ્વેષી જને બહુ દ્વેષ,
તેમ તેમ શ્રીહરિ તણો વધ્યો પ્રતાપ વિશેષ. ૨૭૦

પુનઃ

દુખ દેવા નિજ શત્રુને દીધો જેને કામ,
તેથી તેના તન તણું દરદ મટ્યું તે ઠામ. ૨૭૧

પરદ્વારા ઇષ્ટની અપ્રાપ્તિ; ભેદ ૮ માનું લક્ષણ

દોહરો

પોતાના હિત કારણે પરને પ્રેર્યો હોય,
તે સાધે નિજ અર્થ જો, 'વિષમાંકૃતિ' તોય. ૨૭૨

નીતિ

મને મહારાજ મળે, જા સુત તેનો તપાસ લેવાને.
તેને તો હરિ મળિયા; સાધુ થયો તે તહાં રહેવાને. ૨૭૩

પુનઃ

શેઠે વાણોતરને ગોઠવિયો દઈ દુકાનનો ભાર,
તેણે તો ત્યાં જઈને સ્વારથ સાધ્યો ચલાવી વેપાર. ૨૭૪

ઉલટું ઇષ્ટપ્રાપ્તિ પણ થઈ નહિ; ભેદ ૯ માનું લક્ષણ

દોહરો

ઇચ્છા રાખીને ઘણી કર્યો પરિશ્રમ હોય,
વિશેષ વાર ટકે નહિ, એવું મળે ફળ તોય. ૨૭૫

કવિત

પિતા માતા પુત્ર મળી શિવને પ્રસન્ન કરી
લાવ્યાં મિષ્ટ અન્ન ને અકેકો વર લાવિયાં;
રામાએ તો રૂપ માગ્યું, રાજાની રાણીજી થયાં;
પતિએ તો માગી વર વાનરી બનાવિયાં;
કાઢી મૂકી રાજાએ તો પતિ પુત્ર પાસે આવી,
પુત્રે વર માગી માતા હતાં તે કરાવિયાં;
મળવું'તું મિષ્ટાન્ન તે તો થોડે કાળે થઈ રહ્યું,
જેવાં ગયાં હતાં તેવાં ચેને ઘેર આવિયાં. ૨૭૬

ઇષ્ટાર્થ ઉદ્યોગથી ઇષ્ટ ન મળે તોપણ ઇષ્ટ મળ્યાની ભ્રાંતિ; ભેદ ૧૦

દોહરા

ઇષ્ટ થવાની ભ્રાંતિ જ્યાં ઉદ્યમ કરતાં થાય,
તે 'વિષમાલંકાર'નો ભેદ ભલો કહેવાય. ૨૭૭

અસદ્ગુરુને ગુરુ ગણી સેવ્યો મોક્ષની આશ,
આવ્યા બહુ જન મોક્ષ હિત, તેથી વધ્યો વિશ્વાસ. ૨૭૮

ટીકા—એમાં અસદ્ગુરુમાં મોક્ષદાતાની ભ્રાંતિ પડી, અને મોક્ષની ઇચ્છાથી તેની પાસે ઘણા લોકો આવવા લાગ્યા, તેથી કાર્ય સિદ્ધ થયાંની ભ્રાંતિ પડી, માટે 'ભ્રાંતિવાળો વિષમાલંકાર' છે. ત્રીજા વિષમ અલંકારના આ નવ ભેદ છે તેમાં પહેલા ચાર ભેદ અનિષ્ટપ્રાપ્તિના છે અને પછીના પાંચ ભેદ ઇષ્ટની અપ્રાપ્તિના છે. 'ભ્રાંતિ અલંકાર' માં તો ભ્રાંતિ માત્ર પડે, પણ તેથી 'મારું ધાર્યું કામ થયું' એમ માને નહિ

૩૯. સમ અલંકાર

દોહરા

જુગતે જુગતું જ્યાં કરે વર્ણન કવિજન કોય,
સમ ‘સમાલંકાર’ તે જન–મન રંજન હોય. ૨૭૯
શંકરનું તન શ્વેત છે, શ્વેત શશિકળા પાસ,
સુરસરિતાએ ત્યાં કર્યો નિજ અનુરૂપ નિવાસ. ૨૮૦

પુનઃ સવૈયા

જે મુખ શ્રીહરિ નામ જપે નહિ,
જે મુખ શબ્દ વદે નહિ સાચા,
જે મુખ માન ન દે જનને,
વળી જે મુખ કાન ભરે જઈ કાચા.
જે મુખ કલેશ કુસંપ કરે બહુ,
જે મુખમાં વિષ જેવી જ વાચા,
જે મુખ તો અપશબ્દ વદે બહુ,
તે મુખ ઉપર યોગ્ય તમાચા. ૨૮૧

ટીકા—‘છાણના દેવને કપાસિયાની આંખો જોઈએ’ ઇત્યાદિ.

સમાલંકાર બીજો

દોહરો

કારણના સરખો જ ગુણ કારજમાં કહેવાય,
તેહ ‘સમાલંકારનો બીજો ભેદ’ જણાય. ૨૮૨
કાજળ અંજન આંખનું તેજ વધારે તેહ,
દીપક–સુત દીપન કર, ઉચિત વાત છે એહ. ૨૮૩

પુનઃ ગીતિ

વનદાહક પાવકથી ધૂમ થયો તે થયો ગગન મેહ,
શાંત કરે તે દવને, યોગ્ય થયું દવ દહે જ જે તેહ. ૨૮૪

સમાલંકાર બીજાનો બીજો ભેદ

દોહરો

જેવી સંગતિમાં વસે ગુણ તેવો ધરનાર,
એવું વર્ણન હોય જ્યાં તોય 'સમાલંકાર'. ૨૮૫

હરિગીત ૭૬

શિર મોર, છે શુક નાસિકા,
મુખ મધુર સ્વર અંગે રહી,
મુરલી વદે છે મધુર સ્વર,
તે યોગ્ય સૌ જાણે સહી. ૨૮૬

ટીકા—પ્રભુને માથે મોર-મુગટ છે, નાક પોપટના જેવું છે અને મુખમાં મધુરતા છે, તે મોર પોપટ ને મુખ એ ત્રણે મધુર સ્વરવાળાં છે, તેની સોબતમાં રહ્યાથી મોરલીમાં મધુર સ્વર બોલવાનો ગુણ આવ્યો, તે 'સમાલંકાર' છે

સમાલંકાર ત્રીજો

દોહરા

અડચણ કાંઇ પડ્યા વિના સિદ્ધિ ઇષ્ટની થાય,
તેહ 'સમાનલંકાર' કે, એનો પણ સમજાય. ૨૮૭

પ્રભુના દર્શન પામવા ઉદ્યમ કર્યો વિશેષ,
પ્રગટ પ્રભુ તો ત્યાં મળ્યા, અડચણ ન પડી લેશ. ૨૮૮

ટીકા—એમાં લગારે અડચણ પડ્યા વિના ઉદ્યમ કરવાથી પ્રભુની પ્રાપ્તિ થઇ હવે 'ત્રીજા વિષમ'માં ઇષ્ટાર્થ માટે ઉદ્યમ કરતાં અનિષ્ટ થયું, માટે તેનો પ્રતિદ્વંદ્વી ગોઠવે એથી ઉલટો જે ઉદ્યમ કરવાથી અનિષ્ટ નથાય અને ઇષ્ટ થાય તેનું ઉદાહરણ

કવિત

હડાલાની હદમાં થૈ વડું લશકર વહ્યું,
શુની એક બસી બસી મરી ગઈ તે સમે.
કોઈ ગામ કવિ એક ચારણ ચાલીને ગયો,
પટેલને ઘેર પટલાણીને તે ન ગમે.
જોઈ પટલાણી કહે : જાઓ જાઓ આંહીં થકી,
અજાણ્યાને ઊતરવા આપિયે નહિ અમે.
ક્રોધ કરી કહે કવિ : હડાલાની હોય આ તો;
બાઈ બોલીઃ ઉતરોજી; અજાણ્યા નથી તમે. ૨૮૯

ટીકા—એમા ક્રોધ કરીને બાઈને હડાલાની કુતરી કહીને જવાની ઇચ્છા હતી પણ અનિષ્ટ ન થતા ઊલટી ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ થઈ. વળી શ્લેષાર્થનો ચમત્કાર હોય અને ઇષ્ટાર્થથી વિરુદ્ધ થાય તોપણ 'સમાલંકાર' કહેવાય; જેમકે૦

ગીતિ

હરિ ભજવાને અર્થે જતો હતો ત્યાં હરિ મળ્યા વનમાં;
ઠીક થયું કે આ તો; બોલતી એકે કર્યું વચન જનમાં. ૨૯૦

ટીકા—લક્ષણમા કહ્યુ કે શ્લેષથી પણ સમાલંકાર જ સમજાય, જેમકે 'હરિ' પ્રભુનુ નામ છે અને 'હરિ' વાદરાનુ નામ પણ છે, માટે હરિને ભજવા જવાની ઇચ્છાવાળાને વનમાં વાદરા મળે, એટલે કોઈ મશ્કરીમાં કહે કે 'આ તને હરિ મળ્યા તે ઠીક થયું' એવી રીતે 'સમાલંકાર' થાય. જેમકે મશ્કરીમા કહેવાથી હસવું આવે પણ કાંઈ અનિષ્ટ થાય નહિ. અને શ્લેષાર્થ કર્યા વિના તો વનમાં પ્રભુ મળ્યા તે ચોખો 'સમાલંકાર' છે જ.

૪૦. વિચિત્ર અલંકાર

દોહરા

વિપરીત ફળ ઇચ્છા ધરી ક્રિયા કરે જે કોય,
નિશે 'વિચિત્ર' નામનો અલંકાર એ હોય. ૨૯૧

રોવરાવીને દુઃખ દઈ આતા ઓસડ પાય,
પણ નિજ સુતને સુખ થવું ઉર એવી ઇચ્છાય. ૨૯૨

પુનઃ ગીતિ

તીર હઠે છે પાછો, પણ તે આઘો વિશેષ જાવાને;
બીજ અવનીમાં નાંખે, પણ તે પ્રાપ્તિ વિશેષ થાવાને. ૨૯૩

પુનઃ દોહરો

સુખ તજી સંતો તપ કરે, દુખ વેઠે દિનનિશ;
પણ અક્ષય સુખ પામવા રિઝાવીને જગદીશ. ૨૯૪

૪૨. અધિક અલંકાર

દોહરો

જ્યાં મોટા આધારથી અતિ મોટો આધેય,
એ 'અધિકાલંકાર' છે, કોવિદ જનો કહેય. ૨૯૫

ટીકા—'ઘડો' આધાર કહેવાય અને તેમાં ભરેલું 'પાણી' તે આધેય કહેવાય, માટે મોટા આધારમાં પણ આધેય સમાય નહિ, એમ કહિયે તે 'અધિકાલંકાર' છે.

દોહરો

અહો એક આકાશમાં વિશ્વ અનેક વસાય,
પણ તેમાં હરિના ગુણો લખતાં નહિ સમાય. ૨૯૬

પુન

જ્યાં લાખો નર નારિયો સુખથી વસે સદાય,
પણ એ બાઈ કુસંગિયા તે પુરમાં ન સમાય. ૨૯૭

અધિકાલંકાર બીજો

દોહરા

જ્યાં મોટા આધેયથી અધિક શ્રેષ્ઠ આધાર,
જાણો 'બીજા પ્રકારનો એ અધિકાલંકાર.' ૨૯૮

મન કેવું મોટું હશે ભક્ત તણું, હે ભાઈ,
અસંખ્ય બ્રહ્માંડો સહિત શ્રીહરિ રહે સમાઈ. ૨૯૯

૪૨. અલ્પ અલંકાર

દોહરો

સૂક્ષ્મ હોય આધેય પણ એથી સૂક્ષ્મ આધાર,
એ 'અલ્પાલંકાર' છે, જાણે જન ભણનાર. ૩૦૦

આર્તિ

જો સદ્ગુરુ સુખકારી સ્વલ્પ જ ઊચરે સુવાક્ય શિક્ષાનું,
એ પણ ગળે ન ઊતરે; આસુરી જનનું ગળું અતિ નાનું. ૩૦૧

પુનઃ દોહરો

ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય જો છેક સ્વલ્પ પણ વાત,
અણસમજુના ઉદરમાં સમાઈ ન શકે ભ્રાત. ૩૦૨

પુનઃ

સૂક્ષ્મ દમની પાંપણો એ તો દમને આજ
પડદો મોટો થૈ પડ્યો કરતાં દર્શન કાજ. ૩૦૩

૪૩. અન્યોન્ય અલંકાર

દોહરો

એક બીજાને જ્યાં કરે પરસ્પરે ઉપકાર,
કવિજન સૌ તેને કહે 'અન્યોન્યાલંકાર.' ૩૦૪

આર્તિ

સંત સમાજ વડે આ શોભે આચાર્ય, માન પણ પામે,
આચાર્ય વડે સંતો શોભે છે, વળી મનાય સૌ ઠામે. ૩૦૫

પુનઃ દોહરો

સુજને આપ્યું સંતને પવિત્ર ભોજન પાન,
સંતે પણ તે સુજનને આપ્યું ઉત્તમ જ્ઞાન. ૩૦૬

પુનઃ ગીતિ

સંત સુણાવે વાણી જન તાર્વાનું સુપુણ્ય મળવાને;
જન પણ તેહ સુણે છે તે થકી સંતાપ સર્વ ટળવાને. ૩૦૭

૪૪. વિશેષ અલંકાર

દોહરો

જ્યાં વર્ણન આધેયનું વિણુ પ્રસિદ્ધ આધાર,
'વિશેષ' નામે થાય છે અલંકાર એ ઠાર. ૩૦૮

કવિત

બ્રહ્મપુરવાસી અવિનાશી સર્વસુખરાશિ,
ધર્મ અને ભક્તિ થકી ધર્યો અવતાર છે,
અધર્મ ઉથાપી ધર્મ થાપી મોટાં ધામ બાંધ્યાં,
હરિભક્ત બાઈ ભાઈ હજારો હજાર છે;
સંપ્રદાય સાચવવા ઉભય આચાર્ય કર્યા,
આપ તણી ગાદી તણો આપ્યો અધિકાર છે;
સર્વ કામ સિદ્ધ કરી સ્વધામ સિધાવ્યા પણ
પ્રભુનો પ્રતાપ આચારજમાં અપાર છે. ૩૦૯

પુનઃ દોહરો

કંસ ગયો, રાવણ ગયો, પણ તેના ગુણ જેહ,
આસુરી જનને ઉર રહી નડે સંતને તેહ. ૩૧૦

ટીકા—કોઇ ઠેકાણે આધેયનું સ્થાન બદલાયા વિના પણ 'વિશેષાલંકાર' થાય; જેમકે

દોહરો

બ્રહ્માનંદ મુનિ તણી કવિતા વિમળ વિશાળ,
જો રંજન જગને કરે લાગે રૂડી રસાળ. ૩૧૧

ટીકા—'સાપ ગયા ને લિસોટા રહ્યા' તે પણ 'વિશેષાલંકાર' છે.

વિશેષાલંકાર બીજો

દોહરો

એક જ વસ્તુ અનેક થળ વર્ણન કરે વિચારી,
તે તો 'બીજો ભેદ છે વિશેષનો' મુદકારી. ૩૧૨

કવિત

બારે મઁયે ભરાયો જ્યારે ગદપુર સારે
ભગો દોશી કારમારી કર્યો વનમાળિયે;
દરિ પાસે ભગો દોશી હાજર હમેશ રહે,
ઉતારે ઉતારે ભગા દોશીને નિહાળિયે;
ભવન ભવન માંહીં પણ ભગો દોશી દીસે,
ભગો દોશી દીસે મેડી માળિયે ને જાળિયે;
ગામ માંહીં ભગો દોશી, ધામ માંહીં ભગો દોશી,
ઠામ ઠામ ભગો દોશી ભગો દોશી ભાળિયે ૩૧૩

વિશેષાલંકાર ત્રીજો

દોહરા

જ્યાં કિંચિત્ આરંભથી અશક્ય વસ્તુ પમાય,
'ત્રીજો ભેદ વિશેષનો' ગણતા તેહ ગણાય. ૩૧૪
જમુના પવિત્ર જાણીને તેમાં કરતા સ્નાન,
અહૂરે જળમાં દીઠા જગજીવન ભગવાન. ૩૧૫

૪૫. વ્યાઘાત અલંકાર

દોહરો

કરવાનું તેથી કરે ઊલટું કોઈ કામ,
વાંચો ત 'વ્યાઘાત' છે અલંકારનું નામ. ૩૧૬

કવિત

કુંવરે હુકમ કર્યો : સાકર ખંડાવી લાવો;
ખવાસ ખાંડીને લાવ્યો રોટલીમાં તે ધરી;
ખાતા ખાતાં ગાંગડી હતી તે દાંત માંહીં ખૂંચી,
રાજાના કુંવરને તો રીસ અતિશે ઠરી;
ફોજદારને બોલાવી ફરમાવિયો હુકમ :
ખૂબ શિક્ષા આ ખવાસને કરો ખરેખરી;
'ચવરાવો સાકરના ગાંગડા આખા ને આખા'
એવી શિક્ષા આકરી કુંવરે તેહને કરી. ૩૧૭

ગદ્ય

એક વસ્તુ વડે એક માણસ જે કામ કરે બીજો માણસ તે વસ્તુવડે તેથી ઊલટું કરે તે પણ 'વ્યાઘાત અલંકાર'નો ભેદ છે.

દોહરો

વચન વડે નાસ્તિક ગુરુ નાસ્તિક કરે નિદાન,
આસ્તિક ગુરુ વચને કરે આસ્તિકતા ગુણવાન. ૩૧૮

વ્યાઘાતાલંકાર બીજો

દોહરો

એક ક્રિયા પણ ઉભયને સુલટી ઊલટી જણાય,
'વ્યાઘાતાલંકારનો બીજો ભેદ' ગણાય. ૩૧૯

કવિત

રાજા દશરથ જ્યારે જુદ્ધમાં જવાને ચાલ્યા,
રાણીને અબળા જાણી કહી એવી વાત છે :
તમે તો આંહીં જ રહો. રાણીને તે ગમ્યું નહિ,
જાણ્યું : 'ક્ષત્રિયાણી છું, લડવાની મારે ખાંત છે;'

કહે રાણી : 'સ્વામી મને આપની અબળા જાણી
સાથે રાખો જુદ્ધમાં, જો દયા ભલી ભાત છે;'
કહે રાય : 'અબળાને દયાથી જ મેલી જવી,
એ તો જુઓ આપની જ વાણીમાં વ્યાઘાત છે.' ૩૨૦

ટીકા—એમ ગણીને ઘેર મૂકી જવી રાજાને ઠીક જણાયું તે રાણીને ઠીક લાગ્યું નહિ, તથા રાણિયે કહ્યું જે મને અબળા જાણીને દયા કરો તો સાથે લ્યો, તે વાક્ય, રાજાને વિરુદ્ધ લાગ્યું કે અબળા ઉપર દયા હોય ત્યારે ઘેર મૂકવી જોઇયે, માટે 'વ્યાઘાત અલંકાર' છે.

પુનઃ હરિગીત છંદ

કહે બ્રહ્મજ્ઞાની બ્રહ્મ એક અખંડ ને અવિકારી છે,
ન વિકાર વળગે એહને, નિરઅંશ સર્વવિહારી છે;
તે બ્રહ્મ સૂકર શ્વાન આદિક એ જ સર્વે જાત છે,
અવિકારી સવિકારી થયો વદતાં જ તે 'વ્યાઘાત' છે. ૩૨૧

દોહરો

એક મરણના ભય થકી પરણાવે પરિવાર,
એક મરણના ભય થકી સહુ તજે સંસાર. ૩૨૨

૪૬. કારણમાલા અલંકાર

અનુક્રમે કારણ ઘણાં કે કારજ જે હાર,
તે 'કારણમાલા' કહે સારા કવિ સરદાર ૩૨૩

ઉપજાતિ વૃત્ત

સત્સંગથી કૃષ્ણ કથા સુણાય,
કથા સુણે અંતર શુદ્ધ થાય;
શુદ્ધાંત રે, શ્રીહરિ ઓળખાય,
જે ઓળખ્યાથી ભવભીતિ જાય. ૩૨૪

દોહરો

નિંદ્ય થાય અભિમાનથી, વખાણથી અભિમાન,
વખાણ પામે ગુણ થકી ગુણનું સંગ નિદાન. ૩૨૫

૪૭. એકાવલી અલંકાર

ગ્રહણ કરીને મૂકિયે અર્થપંક્તિ એ રીત,
અલંકાર 'એકાવલી' ચતુર વિચારો ચિત્ત, ૩૨૬
અનુચર ધણિઆધીન છે, ધણી છે નૃપઆધીન,
નૃપ નૃપવરઆધીન છે, તે હરિ આગળ દીન. ૩૨૭

પુનઃ કવિત

વન્ય છે જે ભરતભૂમિમાં નરદેહ પામ્યો,
નરદેહ પામીને પ્રભુભજન કરવું;
ભજન કરે તે ભવસાગરને તરે બાઈ,
ભવસાગર તરે છે તેનું ભલું મરવું;
મરવું સુફળ જ્યારે જન્મવું ન ફરી પડે,
જન્મવું પડે તો ભકતધેર અવતરવું;
અવતરવું તો જ્યારે હરિઅવતાર હોય,
હરિઅવતાર હોય તેનું ધ્યાન ધરવું. ૩૨૮

ટીકા—એમાં એક પછી એકનું વિશેષણ છે. અને પછી એક પછી એક વિશેષ્યની પંક્તિ હોય તે પણ 'એકાવલી' અલંકાર છે; જેમકે

કવિત

દિશાઓને કાળ તણું સ્થાન છે આકાશ[1] એક,
તે માંહીં પ્રકાશમાન સૂર્ય[2] તે સંભારિયે;
તેના કર પામેલો છે ચંદ્ર,[3] ચંદ્ર તણો તાત
સલિલ[4] છે, તેનો સુત વહ્નિ[5] છે વિચારિયે;

વહ્નિમાં હવિષ્ય હોમનાર[૧] યજમાન જેહ,
તેના પ્રાણરૂપ વાયુ[૭] દેવતા છે ધારિયે;
વાયુ દેત જેનો મેઘ વડે એવી વસુધા[૮] છે,
અષ્ટ મૂર્તિ ઈશ્વરની અંતરે ઉતારિયે. ૩૨

૪૮. માલાદીપક અલંકાર

દોહરા

દીપક ને એકાવલી મળે બે અલંકાર,
'માલાદીપક' ને કહે સૌ કવિના સરદાર. ૩૩૦

ગુરુવાણી ધરી કાનમાં, કાન તેહ તનમાંય;
તન તો મનને વશ અને મન તે તો પ્રભુપાય. ૩૩૧

ટીકા—એમાં ગુરુની વાણી, કાન તન મન અને પ્રભુના પાય એ રીતે અર્થપંક્તિ ગ્રહણ કરીને મૂકેલી છે તે 'એકાવલી' અલંકાર છે અને ધરી એ શબ્દ 'દીપક' છે તે પાય વગુને લાગુ પડે છે, એ રીતે દીપક ને એકાવલી મળ્યાથી 'માલાદીપક' અલંકાર થયો.

૪૯. સાર અલંકાર

દોહરા

એક એકથી અધિક ગુણ ઉચ્ચરિયે ઉત્કર્ષ,
તે 'સારાલંકાર' સુણી હૈયે ઊપજે હર્ષ. ૩૩૨

પુષ્કર સરવર શ્રેષ્ઠ છે, માન સરોવર તેથી,
તેથી સાગર શ્રેષ્ઠ છે, મન મુનિજનનું એથી. ૩૩૩

પુનઃ

ગોળ થકી સાકર ગળી, અમૃત એથી મિષ્ટ,
એથી વચનો અતિ મીઠાં ઊચરે જે હરિઇષ્ટ. ૩૩૪

ટીકા—એ તો એક એકથી સારા ગુણ કહ્યા; હવે એક એકથી અધમ ગુણની ન્યૂનતા કહે છે:

દોહરો

ઝેર અફીણુ, પણુ એ થકી અહિમુખ ઝેર વિશેષ;
હાળાહળ વિષ, તેથી પણુ વિષ ખળમુખ ઉપદેશ. ૩૩૫

ટીકા—હવે સારા અને નઠારા બેયની મિશ્ર કલ્પના કહે છે :

દોહરો

શ્રેષ્ઠ મેરુથી મેદિની, એ થકી જળ આધાર,
એથી શ્રેષ્ઠ આકાશ છે, તૃષ્ણા એથી અપાર. ૩૩૬

ટીકા—એમાં મેરુ પૃથિવી સાગર અને આકાશની સારી મોટાઈ કહી તે સાથે તૃષ્ણાની નઠારી મોટાઈ કહી, માટે શુભાશુભમિશ્રિત ઉલ્લેખવા છે

૫૦. યથાસંખ્ય અલંકાર

દોહરા

જે જે શબ્દો બોલિયે રાખી અનુક્રમ એહ.
વળી વદિયે તેને ક્રમે, 'યથાસંખ્ય' તો નેહ. ૩૩૭
વાહન હંસ–ગરુડ–વૃષ કળશ–કંજ–અહિ–ધાર
ધાત્રી–રમા–ઉમાપતિ વંદું વારંવાર. ૩૩૮

ટીકા—હંસ ૧ ગરુડ ૨ વૃષભ ૩ તે જેનાવાહન છે અને અમૃતનો કળશ, કંજ કહેતાં કમળ ૨ અને સર્પના ધરનાર છે; 'ધાત્રી' એટલે વિધાત્રી ૧ 'લક્ષ્મી' ૨ અને 'પાર્વતીના પતિ' છે, એવા બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શિવને હું વારંવાર વંદન કરું છું.

પુનઃ છપ્પય

કમળ કેળ ને કૂપ શંખ શશધર શુક જેહ,
નીર બાગ શુભ ભૂમિ સિંધુ નવ ભવનનો તેહ,
પ્રફુલિત સુવા ગંભીર સ્વચ્છ પૂરણુ ઉચ્ચરતો,
રક્ત પુષ્ટ ને સજળ શુદ્ધ અકલંકિત હરતો,
પદ ઊરુ નાભિ ગ્રીવા વદન નાસા શ્રીભગવાનની
નીરખે અતિ હેતે હરિજનો શોભા તેહ સમાનની. ૩૩૯

ટીકા—ઉપલા ઉદાહરણમાં કહ્યું કે કમળ ૧, કેળ ૨, કૂપ ૩, શંખ ૪, શશધર એટલે ચંદ્ર ૫, શુક ૬. તે કમળ પાણી માહીંનું ૧, કેળ બાગની ૨, કૂવો સારી ભૂમિનો ૩, શંખ સમુદ્રનો ૪, શશધર કહેતા ચંદ્ર તે આકાશનો ૫, શુક એટલે પોપટ તે વનનો ૬, તે કમળ ફૂલેલું ૧, કેળ જુવાન ૨, કૂવો ગંભીર કહેતા ઊંડો ૩, શંખ સ્વચ્છ મેલો નહિ ૪, ચંદ્રપૂરણ ૫, પોપટ બોલતો ૬, તે કમળ રાતું ૧, કેળ પુષ્ટ ૨, કૂવો પાણીવાળો ૩, શંખ પવિત્ર ૪, ચંદ્ર કલંક રહિત ૫, પોપટ સ્થિર રહેલો ૬, તેના જેવા શ્રીહરિના ચરણ ૧, સાથળ ૨, નાભિ ૩, કંઠ ૪, મુખ ૫, નાસિકા ૬, છે તે હરિભક્તો નીરખે છે, એ રીતે અનુક્રમે શબ્દનો અન્વય છે, માટે 'યથાસંખ્ય' અલંકાર છે

૫૨. પર્યાય અલંકાર

દોહરો

એક વસ્તુ થળ એક તજી, બીજે ત્રીજે સ્થળ જાય
તો તેને કવિયો કહે અલંકાર 'પર્યાય'. ૩૪૦

શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત

રાજ્યૈશ્વર્ય હતું અવધ્યપુરમાં તે હસ્તિનાપ્યે ગયું,
ત્યાંથી ઉજ્જયિની ગયું, પછી જઈ ધારાપુરીમાં રહ્યું,
ત્યાંથી, દિલ્લી વિશે ગયું, પછી વળી પૂર્ણે રહ્યું જૈ ઠરી,
છજ્જા શ્રીહરિની થવાથી કલકત્તે જૈ સ્થિતિ ત્યાં કરી. ૩૪૧

ટીકા—એ તો શુદ્ધ પર્યાય છે હવે આધારના સંકોચપણાથી 'સંકોચ પર્યાય' કહિયે છૈયે

દોહરો

હરી દૃષ્ટિ શુભ સંતની વિશાળ થળમાં જેહ,
ધ્યાન સમે ઠરીને રહી નાસાગ્રે સ્થિર તેહ. ૩૪૨

વિકાસ પર્યાય

કવિત

ક્ષત્રીપુત્ર ખડગને પાણી પવરાવા ગયો,
તેણે પાણી પાનારને કથન એવું કહ્યું :
'અસલ તમારા બાપ દાદા પાણી પાતા હતા,
તેવું તમે પાઈ શકતા નથી તે શું થયું ?
પાણી બદલાઈ ગયું કે તમારી કળા ગઈ ?
કહો ભાઇ, એ તે પાણી આ વખતે કયાં રહ્યું ?
એવું સુણી એણે કહ્યુંઃ ક્ષત્રિયોના ખડગમાં
પાણી જે જણાતું તે તો ગોરા દેશમાં ગયું.   ૩૪૩

ટીકા—એમાં ખડગમાં પાણી જણાતું હતું તે ગોરા લોકોના દેશમાં ગયું એમ કહ્યું તે ખડગ કરતાં દેશ મોટો છે, માટે તે 'વિકાસ-પર્યાય' કહેવાય.

ઉભયપર્યાય

દોહરો

ગીતા સુણવા મન ઠર્યું, પછી વેદાદિકમાંય,
પછી નિજ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાં, પછી નિજ તત્ત્વે ત્યાંય.   ૩૪૪

ટીકા—એમાં પ્રથમ ગીતામાં મન ઠર્યું, પછી ગીતાથી મોટા વેદમાં મન ઠર્યું, પછી સૂક્ષ્મ એવો જે આત્મા તેમાં ઠર્યું અને પછી તે આત્મામાં રહેલા આત્માથી પણ સૂક્ષ્મ એવા આત્માના તત્ત્વ અંતર્યામીમાં ઠર્યું; એમ નાનાથી મોટામાં પછી મોટાથી નાનામાં ગયું માટે 'ઉભય-પર્યાય છે.'

પર્યાયલંકાર બીજો

દોહરા

એક જ વિશે અનેકધા ગુણ કે સ્થિતિ જણાય,
'અલંકાર પર્યાયનો બીજો ભેદ' ગણાય.   ૩૪૫

જ્યાં ઉજ્જડ જંગલ હતું વૃત્તાલયની પાસ
ત્યાં અદ્દભુત રચના થઈ: શ્રીહરિ કર્યો નિવાસ. ૩૪૬

૫૨. પરિવૃત્તિ અલંકાર

દોહરા

અદલાબદલી જ્યાં કરે ન્યૂન અધિકની હોય,
'પરિવૃત્તિ' તે જાણિયે, જો મનરંજન હોય. ૩૪૭

તન મન ધન અર્પણ કર્યાં, નિશ્ચય જેનો નાશ,
તેના બદલામાં લીધો અક્ષરધામ–નિવાસ. ૩૪૮

પુનઃ

દીધા સુદામે કૃષ્ણને તાંદુલ મુષ્ટિ લગાર,
તે બદલે પ્રભુ પાસથી લીધી રિદ્ધિ અપાર. ૩૪૯

૫૩. પરિસંખ્યા અલંકાર

દોહરો

નિષેધ કરીને એક થળ કહિયે બીજે ઠામ,
અલંકાર એવા તણું ' પરિસંખ્યા ' છે નામ. ૩૫૦

ચોબોલા છંદ

રામ–રાજ્યમાં દંડ ન જનનો, જતિકર દંડ જણાય;
ચોરી તો ચિત્તમાં દીઠી ચોરી બીજે ન થાય;
અન્ન જ્વર જોવામાં આવે, જનમાં જ્વર ન હોય;
જડ તો પાષાણાદિક જોયા, જનમાં જડ નવ હોય. ૩૫૧

ટીકા—બીજે ઠેકાણે નિષેધ કર્યા વગર ભાવાર્થથી જ નિષેધ જણાય
તે ' પરિસંખ્યાલંકાર ' છે. ૩૫૨

ચોબોલા છંદ

કુટિલપણું તો ભ્રુકુટીમાંહી, કરે ભ્રમર મધુપાન,
ભેદ અંતરમાં ભેદ જ રાખે, દીસે છંદમાં માન. ૩૫૩

ટીકા—એમા કુટિલપણું એટલે વાકાપણું ઋકુટિમા જ દેખાય, પણ કુટિલપણું માણસમા નહિ, તે ભાવાર્થથી જણાય; તેમજ ભમરા મધનું પાન કરે, પણ મધુપાન એટલે મદ્યપાન બીજુ કોઇ કરે નહિ; અને 'વિષ' કહેતા જળ તે તો મેઘ અંતરમાં રાખે, પણ બીજો કોઈ અંતરમાં ઝેર રાખે નહિ; અને માન એટલે માપ ગુરૂ લઘુ અક્ષર વડે છંદમાં જણાય, પણ માન એટલે અભિમાન ગર્વ રામના રાજ્યમાં બીજે ક્યાંય દેખાય નહિ.

૫૪. વિકલ્પ અલંકાર

દાહરો

વિરાધી બે કારજ વિશે કહે આમ કે આમ,
જાણનાર જન જાણજો 'વિકલ્પ' એનું નામ. ૩૫૩

ટીકા—મરવું અને જીવવું, જીતવું અને હારવું, અમૃત અને ઝેર, એવી બે વસ્તુઓની ક્રિયા એક સાથે થઇ શકે નહિ, માટે કહિયે કે કાતો આમ કરો ને કાતો 'આમ કરો' તે 'વિકલ્પાલંકાર' છે.

દોહરો

ધ્રુવ વનમાં જતાં કહે: સાંભળ, મારી માય,
કાં તો હરિદર્શન કરું કાં તો પાડું કાય. ૩૫૫

૫૫. સમુચ્ચય અલંકાર

દાહરા

કરે ક્રિયા એક જ સમે અનેકધા જે ઠાર,
સમજે શુભ મતિમાન જન 'સમુચ્ચયાલંકાર.' ૩૫૬
બાળકૃષ્ણની દૃષ્ટિથી કૃત્યા તો પીડાય,
ત્રાસે નાસે થરથરે પડે રડે ગભરાય. ૩૫૭

સમુચ્ચય બીજો

બહુ ગુણ કે બહુ જન જહાં કરવા એક જ કામ
એક બીજા આગળ ધસે, 'બીજો સમુચ્ચય' નામ. ૩૫૮

વિનય વિવેક મધુર વચન અદર્પ દાન દયાય,
એક એકથી અગ્ર થઈ દે જનને શોભાય. ૩૫૯

ટીકા—પહેલા સમુચ્ચયમા અકર્મક ક્રિયાપદો છે અને આમાં સકર્મક છે, એટલો ફેર છે.

૫૬ કારકદીપક અલંકાર

દોહરા

કર્તા એક કરે ક્રિયા એક એક પછી એક,
'કારકદીપક' તેહ છે નહિ એકદમ છેક. ૩૬૦
સ્વામી સચ્ચિદાનંદજી હરિ-વિરહે અકળાય,
રુવે જુવે ક્યારે હસે નાસે આવે જાય. ૩૬૧

ટીકા—પહેલા સમુચ્ચયમા અને આમા ફેર એટલો છે કે પહેલામાં સામટી ક્રિયા કરવાનુ અને આમા એક પછી એક ક્રિયા કરવાનું કહ્યું છે, તે માટે પહેલા સમુચ્ચયનો 'પ્રતિદ્વંદ્વી' આ અલંકાર કહ્યો છે; આમાં "ક્યારે" એ શબ્દ બધી ક્રિયાને લગાડવો.

૫૭. સમાધિ અલંકાર

દોહરા

કાંઈ બીજુ કારણ મળે કારજ સુગમ કરાય,
કહે 'સમાધિ' નામનો અલંકાર કવિરાય. ૩૬૨
અતિ ઉત્કંઠા થઈ જવા તીરથ કરવા કાજ,
ત્યા તીરથ જનારનો મારો મળ્યો સમાજ. ૩૬૩

ટીકા—બીજા પ્રકારના સમુચ્ચયમા એક કામ કરવાને એક સમર્થ હોય તોપણ બીજા પદાર્થો તે કામ કરવાને સહાયકારક થાય, એટલો ભેદ છે; માટે તેનો 'પ્રતિદ્વંદ્વી' અલંકાર કહ્યો છે

૫૮. પ્રત્યનીક અલંકાર

દોહરા

જો બળવાળા શત્રુના પક્ષ ઉપર બળ થાય,
અલંકાર તે જાણજો 'પ્રત્યનીક' કહેવાય. ૩

હરિમુખ છતે ચંદ્રને તે મારે શશી એહ
હરિઆયુધ મણી કમળને કરમાવે છે તેહ. ૩૬૫

પુનઃ હરિગીત

જે અસુર જન નિજ અંતરે હરિ ઉપર વેર ઘણું ધરે,
તે હિંમત રાખી હરઘડી હરિભક્તને હરકત કરે ૩૬૬.

દોહરો

'પ્રત્યનીક' વળી તેહ છે શત્રુ ઉપર બળ થાય.
રવિ રાશિયે રાહુ દમ્યો રાહુ કરે પીડાય. ૩૬૭

૫૯. કાવ્યાર્થાપત્તિ અલંકાર

દોહરો

આમ કર્યું તો આ કરે, તેમાં તે શી વાત ?
'કાવ્યાર્થાપત્તિ' કહે ભલા વિચક્ષણ ભ્રાત. ૩૬૮
તરીને ઊતરે પાર જે સહજે સાગર સાત,
તો તેને ખાબોચિયું તરવું તે શી વાત ? ૩૬૯

પુનઃ

રાક્ષસ રાવણ તુલ્યના કામે આળ્યાં ગાત્ર;
કૃષ્ણે જીત્યો કામને તો રાક્ષસ શા માત્ર ? ૩૭૦

પુનઃ

નિજ બચ્ચાંને નાગણી ખાય કરીને ઘાત,
તો બીજાના પ્રાણ લે, તેમાં તો શી વાત ? ૩૭૧

૬૦. કાવ્યલિંગ અલંકાર

દોહરા

દુષ્કર અર્થ તણી જહાં દઢતા કરિયે, ભ્રાત,
'કાવ્યલિંગ' તે તો ભલો અલંકાર સાક્ષાત. ૩૭૨

'જીત થશે પાંડવ તણી' એમ કહે કુરુરાય,
જેને મહા પરાક્રમી છે શ્રીકૃષ્ણ સહાય. ૩૭૩

ટીકા—એમા જીત કરવી તે દુષ્કર છે, માટે 'પાંડવની જીત થશે' એ વાક્યની દૃઢતા થવા સારુ 'જેને શ્રીકૃષ્ણ સહાય છે' એવું વાક્ય કહ્યું, માટે તે 'વાક્યાર્થ-હેતુ' છે.

પદાર્થહેતુ, ભેદ બીજો

દોહરા

દૃઢ કરવા જે વાક્યને હેતુ પદાર્થ જ હોય,
'પદાર્થ-હેતુ' તેહ છે, કહે કવિ સૌ કોય. ૩૭૪

ભક્તિવિરોધી મુક્તિ તો મોહરૂપ કહેવાય,
તેહ ચતુર્ધા મુક્તિને હરિજન નહિ ચહાય. ૩૭૫

ટીકા—એમા 'મોક્ષ છે તે મોહરૂપ છે તેને હરિજન ચહાતા નથી' એ વિશેષણ-પદે કરીને દૃઢતા કરી જેમા કર્તા અને ક્રિયા હોય તે 'વાક્ય' કહેવાય અને કેવળ નામ કે વિશેષણ હોય તે 'પદ' કહેવાય; જેમકે 'તુળસી-ક્યારો' તે પદ છે તેમજ 'ભક્તિ-વિરોધી' તે પણ પદ છે તે પદાર્થે કરીને દૃઢતા કરી, માટે 'પદાર્થ-હેતુ કાવ્યલિંગ' છે.

પદાર્થ વાક્યાર્થે પરસ્પર સાપેક્ષ હેતુ, ભેદ ૩

દોહરા

વાક્યાર્થ ને પદાર્થ તે હેતુપણે જ્યાં હોય,
'કાવ્યલિંગનો ભેદ' તે સજ્જન જાણે સોય. ૩૭૬

સર્વેશ્વર હરિયે ધર્યો મુગટ શિરે મહામૂલ્ય,
દુષ્ટ રાહુનુ વમન વિધુ કોણ કહે તે તુલ્ય? ૩૭૭

ટીકા—એમા સર્વેશ્વર એવા હરિયે મસ્તકે ધર્યો એ જ વાક્યથી મુગટની અધિકતા એટલે ઉત્કૃષ્ટતા થઈ અને દુષ્ટ રાહુનું વમન ચંદ્ર એ જ પદાર્થથી ચદ્રની ન્યૂનતા થઈ; માટે 'કાવ્ય-લિંગનો ત્રીજો ભેદ' છે.

વાક્યાર્થને વિશે પદાર્થહેતુ, ભેદ ૪

દોહરો

દૃઢ કરવા વાક્યાર્થને પદાર્થહેતુ હોય,
હેતુના હેતુ પદો, 'ભેદ ચતુર્થ જ' સોય. ૩૭૮

કવિત

બે નર મરણ પામ્યા; પ્રધાનને રાવે પૂછ્યું :
કોણ નરકે ને કોણ સ્વરગે સિધાવ્યો છે ?
કહે મંત્રી : દયાળુ જે દાન દેતો દયા થકી
દયા ગુણ પરદુઃખ દેખવાથી આવ્યો છે;
બીજો મહા ક્રૂર ક્રૂરતાથી ઘણી ઘાત કરી
ઘાતનું કારણ સ્વાદ લોભ દિલ લાવ્યો છે;
માટે દયાળુ તે ગયો સ્વર્ગે, ક્રૂર કુંભિપાકે,
એવો મેં તો નિશ્ચે મારા મનમાં ઠરાવ્યો છે. ૩૭૯

ટીકા—દયાળુ સ્વર્ગે ગયો તે વાક્યાર્થ છે તેની દૃઢતા દાન પદાર્થથી થઇ, અને દાનની દૃઢતા દયાથી થઇ, અને દયાની દૃઢતા પરદુઃખથી થઇ, ક્રૂર નરકે ગયો તેની દૃઢતા ઘાત એટલે હત્યાથી થઇ અને હત્યાનું કારણ સ્વાદ તથા લોભ આદિક કહ્યાં એ રીતે વાક્યાર્થની દૃઢતા પદાર્થો વડે પરંપરા થઇ; માટે તે 'કાવ્યલિંગનો ચોથો ભેદ' છે.

બે વિરુદ્ધ કાર્યના બે હેતુ, ભેદ ૫

દોહરા

વિરુદ્ધ કાર્યો બે તણાં હેતુ બેય જણાય,
'કાવ્યલિંગનો પાંચમો ભેદ' ભલો સમજાય. ૩૮૦

સાપે ગળી છછુંદરી, ગળે તોવ મરી જાય,
મૂકી દે તો સર્પ તે આંખ્યે અંધો થાય. ૩૮૧

બે વિરુદ્ધ કાર્યનો હેતુ એક, ભેદ ૬

દોહરા

વિરુદ્ધ બે કારજ તણું કારણ એક જણાય,
'કાવ્યલિંગનો તેહ તો છઠ્ઠો ભેદ' ભણાય. ૩૮૨

વપ્પણાયો વિદ્યા ભણી, ભણ્યો સુફળ શ્રમ તેહ,
પણ્ડી કુલ-કામ કરાય નહિ, ભણ્યો અફળ શ્રમ એહ. ૩૮૩

૬૨. અર્થાંતરન્યાસ અલંકાર

દોહરા

વર્ણ્ય વાક્યનું દઢપણું અવર્ણ્ય વાક્યે થાય,
વિશેષનો સામાન્યથી અર્થ સમર્થ જણાય, ૩૮૪

સામાન્યનો વિશેષથી અર્થ સમર્થ પ્રકાશ,
બેય પ્રકારે જાણવો છે 'અર્થાંતરન્યાસ.' ૩૮૫

સામાન્યથી વિશેષની દઢતા

ઉ૦ કપલતિ

વડોદરામાં મુનિ મુક્ત જેને
સભા જીત્યા હિંમતવાન થૈને;
સંતો બધા હોય સમર્થ, ભાઇ,
સભા જીતે તેહ નહિ નવાઇ. ૩૮૬

ટીકા—એમાં 'મુક્તાનંદ સ્વામી સભા જીત્યા' તે કહેવાનું છે અને તે વિશેષ વાક્ય છે તે વાતની દઢતા સામાન્ય વાક્ય જે 'બધા સંતો સમર્થ હોય તેમાં શી નવાઈ' એ વાક્યે કરીને કરી, તે વાક્ય નો તે પહેલા વાક્યની દઢતા વાસ્તે છે, મુખ્ય તેનું જ વર્ણન નથી; માટે તે 'અવર્ણ્ય' છે.

સામાન્યની દઢતા વિશેષથી

દોહરો

જેવી સંગતિમાં ભળે, તે પણ તેવો થાય;
ગંગામાં અપવિત્ર જળ ગંગાજળ થઇ જાય.

ટીકા—એમાં પહેલું વાક્ય સર્વને લાગુ પડે માટે સામાન્ય છે, તેની દૃઢતા 'અપવિત્ર જળ ગંગામાં ભળે' તે વિશેષ વાક્યથી કરી; એ બેય ઉદાહરણોમાં વર્ણ્યની દૃઢતા અવર્ણ્યથી કરી છે, કેમકે મુક્તાનંદ સ્વામીની વાત કરવી હતી તેમજ એવી સંગતિમાં ભળે તે વાત પણ કહેવાની હતી. હવે અવર્ણ્યની દૃઢતા વર્ણ્ય વાક્યે થાય તેનાં ઉદાહરણો કહિયે છિયે:

વર્ણ્ય વડે અવર્ણ્યનું સમર્થન

દોહરો

અહો કહેવત સત્ય છે દીનબંધુ ભગવાન
ભાજી વિદુરની હરિ જમ્યા તજી નૃપનું મિષ્ટાન્ન. ૩૮૮

ટીકા—'જે ભગવાન હોય તે ગરીબના બંધુ છે' એ અવર્ણ્ય સામાન્ય વાક્યની દૃઢતા 'વિદુરજીની ભાજી હરિ જમ્યા' તે વિશેષ વર્ણ્ય વાક્યે કરીને કરી, પણ મુખ્ય વાત એ કહેવી છે કે 'ભગવાન રાજાનું મિષ્ટાન્ન તજીને વિદુરની ભાજી જમ્યા.' હવે એથી ઊલટું અવર્ણ્ય વિશેષ વાક્યની વર્ણ્ય સામાન્ય વાક્યે દૃઢતા કહિયે છિયે:

વર્ણ્યથી અવર્ણ્યનું સમર્થન બીજું

દોહરા

વિશેષનું સામાન્યથી વળી સમર્થન થાય,
વર્ણ્ય વડે જ અવર્ણ્યનું 'અર્થાંતર' કહેવાય. ૩૮૯

સત્સંગે સુખ સાંપડે એ કહેવત નથી અસત્;
સુખી અન્ન વસ્ત્રે સદા છે સત્સંગી સમસ્ત. ૩૯૦

ટીકા—એમાં મુખ્ય કહેવાનું એ છે કે 'સત્સંગી સર્વે અન્ન વસ્ત્રથી સુખી છે' તે સામાન્ય વર્ણ્ય વાક્ય વડે અવર્ણ્ય વિશેષ વાક્ય જે 'સત્સંગની સુખ સાંપડે' એ વાક્યની દૃઢતા કરી; માટે તે 'અર્થાંતરન્યાસ' અલંકાર છે.

૬૨. વિકસ્વર અલંકાર

દોહરો

વિશેષનું સામાન્યથી વળી વિશેષથી જ્યાંય
અર્થ સમર્થન કીજિયે, કહે 'વિકસ્વર' ત્યાંય. ૩૯૧

ટીકા—વિશેષાર્થનું સામાન્યથી તથા સામાન્યનું વિશેષાર્થથી સમર્થન 'ઉપમા'ની રીતે થાય અથવા 'અર્થાંતરન્યાસ'ની રીતે થાય, તે "વિકસ્વર' અલંકાર છે.

ઉપમાની રીતે સમર્થન

દોહરો

ખળ-ડરથી પ્રહ્લાદનું દિલ નહિ ડગ્યું લગાર;
હરિ જનનાં મન અચળ અતિ જેમ ગિરિ ગિરનાર. ૩૯૨

ટીકા—એમાં પ્રહ્લાદનું મન વિશેષ છે અને હરિજનોનાં મન સામાન્ય છે તથા ગિરનાર ઉપમાન છે, તે સામાન્ય વડે વિશેષનું તથા ઉપમાન વડે સામાન્યનું સમર્થન કર્યું.

અર્થાંતર રીતે સમર્થન

દોહરો

સીતાને હરિ રાવણે, દુષ્ટો ન કરે બૂંજ,
નિજ સંગીને દુર્યોધને નિર્લજ કથન કર્યું જ. ૩૯૩

ટીકા—એમાં રાવણ વિશેષ છે, દુષ્ટ જનો સામાન્ય છે, વળી દુર્યોધન વિશેષ છે તે સામાન્ય વડે વિશેષનું સમર્થન કર્યું, પછી સામાન્ય-વિશેષ વડે અર્થાંતરન્યાસે સમર્થન કર્યું, માટે 'વિકસ્વર' અલંકાર છે.

૬૩. પ્રૌઢોક્તિ અલંકાર

દોહરો

નહિ કારણ ઉત્કૃષ્ટનું તે કારણ તે માટ
કહે કોઇ નો જાણવો 'પ્રૌઢોક્તિ'નો ઘાટ ૩૯૧

સાગરમાંહીં મળે ઘણાં નદિયો કેરાં નીર,
તેથી સાગરમાં ઘણું, જો, આ જળ ગંભીર. ૩૯૧

ટીકા—'ઘણી નદિયો મળે છે તેથી સમુદ્રનું જળ ગંભીર એટ ઘણું ઉત્કૃષ્ટ છે' એવું જુદું કારણ કલ્પ્યું માટે 'પ્રૌઢોક્તિ' અલંકાર છે

૬૪. સંભાવના અલંકાર

દોહરો

આમ હોય તો કામ તે સિદ્ધ સર્વથા થાય,
એમ કહે, 'સંભાવના' અલંકાર કહેવાય. ૩૯૬

સવૈયો

જો જન કોઇ સ્વ-જીવિતમાં
જન લાખ કને નિજ નામ છપાવે,
શ્રાવક પારશી શૈવ સુની
પરધર્મી કને નિજ ધ્યાન ધરાવે;
આધિ અનેક ઉપાધિ તજાવી
સમાધિ કરાવી સ્વધામ જતાવે,
એટલું કામ કરે જન જો કદી
તો જન તે 'હરિકૃષ્ણ' કહાવે. ૩૯૭

૬૫. મિથ્યાધ્યવસિતિ અલંકાર

દોહરો

કહિયે કોઇ અસંભવિત જૂઠી પાડવા વાત,
તે તો 'મિથ્યાધ્યવસિતિ' વદે વિબુધ જન વાત. ૩૯૮

આર્યા

સકળ કળા સહ શશધર અધિક ઉદય તે અમાસમાં થાય,
ત્યારે અષ્ટમ વારે વામી જન સ્વર્ગમાં જાય. ૩૯૯

ટીકા—'વામમાર્ગી સ્વર્ગે જાય' એ વાત જૂઠી પાડવા સારુ કહ્યું કે 'અમાસને દહાડે સોળ કળાનો ચંદ્ર ઊગે અને આઠમો વાર હોય ત્યારે વામમાર્ગી સ્વર્ગે જાય.' મતલબ કે એવો જોગ હોય નહિ અને વામી સ્વર્ગે જાય નહિ, માટે 'મિથ્યાધ્યવસિતિ' અલંકાર છે.

૬૬. લલિત અલંકાર

દોહરા

વર્ણ્ય વાક્યના અર્થસમ વાક્ય વદે જન કોય,
તે 'લલિતાલંકાર' છે સમજે બુધ જન સોય. ૪૦૦

મંદોદરી કહે છે કે—

શાલિની વૃત્ત

આપો સીતા, રામ લેને જ જાશે;
ના આપો તો આજ લંકા લુટાશે.
ત્યારે બોલ્યો રાવણો : ધૈર્ય ધારો;
પાણી પૂર્વે કેમ મોજાં ઉતારો ? ૪૦૧

ટીકા—એમાં રાવણને કહેવાનું એ છે કે 'લંકા લુટાયા પહેલાં ધીરજ કેમ છોડી દ્યો છો ?' તેને બદલે કહ્યું કે 'પાણી આવ્યા પહેલાં મોજાં કેમ ઉતારો છો ? માટે તે 'લલિતાલંકાર' છે

૬૭. પ્રહર્ષણ અલંકાર

દોહરા

વણ ઉદ્યમ આવી મળે ઇચ્છિત ફળ જે વાર,
કવિ-કોવિદ તેને કહે 'પ્રહર્ષણ અલંકાર' ૪૦૨

ઉપજાતિ

કેદાર કાશી ન ગયો કદાપિ,
વ્રતો ન કીધાં, ન તપ્યો તથાપિ
ઇચ્છા ઘણી કૃષ્ણ મળ્યાની જેહ,
સ્વગેહ બેઠાં થઇ સિદ્ધ તેહ. ૪૦૩

ટીકા—એમાં કૃષ્ણને મળવાની મારી ઘણી ઇચ્છા હતી તે પ્રયત્ન કર્યા વિના ઘેર બેઠાં સિદ્ધ થઈ માટે 'પ્રહર્ષણાલંકાર' છે.

પ્રહર્ષણ ભેદ બીજો

દોહરો

નિજ ઇચ્છાથી અધિક ફળ પ્રાપ્ત થાય જે ઠાર,
'પ્રહર્ષણાલંકારનો કહિયે બીજો પ્રકાર.' ૪૦૪

ઉપજાતિ વૃત્ત

સ્વર્ગે જવાની રુચિ ઉર ધારી સંભારિયા મેં મનમાં મુરારિ,
ત્યાં તો થઇ અક્ષર-ધામપ્રાપ્તિ, સર્વે ક્રિયા કેરી થઇ સમાપ્તિ. ૪૦૫

પ્રહર્ષણ ભેદ ત્રીજો

દોહરો

સાધન ફળપ્રાપ્તિ તણું ગોધે ક્યાંયે જેહ,
મત્ય મળે સાક્ષાત ફળ, ત્રીજો 'પ્રહર્ષણ' તેહ. ૪૦૬

ઉપજાતિ વૃત્ત

હું ખોળતો સદ્‌ગુરુ કોઇ એવો, મને મળાવે હરિને જ તેવો,
તે ખોળતામાં જ ટળ્યા ઊતાપ, મળ્યા મને શ્રીહરિ આપઆપ. ૪૦૭

ટીકા—શ્રીહરિનો મેળાપ કરાવે એવા સદ્‌ગુરુનો શોધ કરતાં સાક્ષાત શ્રીહરિ મળ્યા. તે 'પ્રહર્ષણાલંકાર' થયો.

૬૮. વિષાદન અલંકાર

દોહરો

ઇચ્છિતાર્થથી ઊલટું કામ થાય જે ઠાર,
કવિ-કોવિદ તેને કહે 'વિષાદનાલંકાર.' ૪૦૮

હરિગીત છંદ

વાટે વિચરતાં થાકીને વાહન તણી ઇચ્છા કરી,
ત્યાં રાજ્યમૂતી અશ્વિનીને શુભ વછેરી અવતરી;
'ઉપાડ એહ વછેરી' કહીને દૂત લાગ્યો તાડવા,
ચડવાનું વાહન ઇચ્છતાં એ તો મળ્યું ઉપાડવા. ૪૦૯

૬૯. ઉલ્લાસ અલંકાર

દોહરો

એક તણા ગુણ દોષથી પરને ગુણ કે દોષ,
એવું વર્ણન હોય તે છે 'ઉલ્લાસ' અદોષ. ૪૧૦

ટીકા—એકના ગુણ વડે બીજાને ગુણ, તથા એકના દોષ વડે બીજાને-દોષ, એકના ગુણ વડે બીજાને દોષ, એકના દોષ વડે બીજાને ગુણ, એવા ચાર પ્રકાર છે; તેમા વળી એકના ગુણ દોષ વડે બીજાને ખરેખરા ગુણ દોષ લાગે તે તથા એકના ગુણ દોષ વડે બીજો તેના ગુણ દોષ માની લે એવા ભેદ ૮ છે.

૧. એકના ગુણ વડે બીજાને ખરો ગુણ

દોહરો

હોય કદી જો એકને બાગ ભલો ઘર પાસ
તો તેના પાડોશિયો પામે સદા સુવાસ. ૪૧૧

૨. એકના ગુણથી બીજાએ માનેલો ગુણ

'જમવા આવે સંત તો મુજ ઘર પાવન થાય,'
અંબરીષ એવી ધરે નિજ ઉરમાં ઇચ્છાય. ૪૧૨

ટીકા—એમા સંત જમવા આવ્યાથી ગુણ થયો હોત તો ખરો ગુણ કહેવાય, પણ આ તો એવી ઇચ્છા કરી કે સંત જમવા આવે તો મારું ઘર પાવન થાય; માટે સંતના ગુણથી પોતાને માની લીધો તે 'ગુણ' કહેવાય.

૩. એકના દોષથી બીજાને ખરો દોષ

ઉપજાતિ વૃત્ત

પોલા છતાં વાંસ કઠોર દીસે,
ઘસાય અન્યોન્ય વળી અતિશે,
એથી ઊઠ્યો પાવક; એમ કીધું:
વાંસો બળ્યા ને વન- બાળી દીધું. ૪૧૩

૪. પોતાના દોષથી બીજાનો માની લીધેલો દોષ

દોહરા

નકટે દર્પણ નીરખિયુ, કુરૂપ દીઠું ત્યાંય;
દોષ ગણી દર્પણ તણો મૂક્યું પૃથ્વીમાય.   ૪૧૪

૫ એકના ગુણથી બીજાને ખરો દોષ

દોહરો

શુકજીની કવિતા સરસ સુણે સૌ ધરી કાન,
પણ તેથી કુકવિ તણું ઘટે મુલકમાં માન.   ૪૧૫

૬. એકના ગુણથી બીજાનો માનેલો દોષ

દોહરો

હોય મહા વિદ્વાન જન, સદ્‌ગુણ બીજા અથાગ,
પણ ધન ન મળે તેહને, ધનનું એ જ અભાગ્ય.   ૪૧૬

ટીકા—એમા વિદ્વાન ગુણીજનને ધન મળ્યું નહિ, તેથી ધનને કાંઈ અવગુણ થયેલો જણાતો નથી, પણ કવિએ માની લીધેલો અવગુણ છે.

૭ એકના દોષથી બીજાને ખરો ગુણ

ઉપજાતિ વૃત્ત

વિશેષ છે વાનર જાતિ જેહ દોડે કૂદે છે બળવાન તેહ,
તથાપિ બુદ્ધિ નથી રે જણાતી, તેથી કરે રાજ્ય મનુષ્ય જાતિ. ૪૧૭

૮. એકના દોષથી બીજાએ માની લીધેલો ગુણ

દોહરો

ચોરે લૂટ્યાં વણિકને જ્યાં વન હતું ઉજાડ,
પણ નહિ લીધા પ્રાણ તે પૂરો માનિયો પાડ.   ૪૧૮

૭૦. અવજ્ઞા અલંકાર

દોહરો

એક તણા ગુણ-દોષથી નહિ પરને ગુણ દોષ,
કહે 'અવજ્ઞા' એહને સજ્જન ધરી સંતોષ.   ૪૧૯

ગુણ વડે ગુણ નહિ તે

ઉપજાતિ વૃત્ત

અહો પધાર્યા ગુણવંત સંત,
જેમાં ખરું જ્ઞાન ડીસે અનંત;
તેનો થયો જોગ જહાં સ્વદેશ,
પાપી જને જ્ઞાન લીધું ન લેશ. ૪૨૦

દોષ વડે દોષ નહિ તે

ઇંદ્રવજ્રા વૃત્ત

સત્સંગી સંસાર વિશે રહે છે, સંસારના કામ બધાં કરે છે;
સંસારમાં દુર્ગુણ છે વિશેષ, સત્સંગીને તે વળગે ન લેશ. ૪૨૧

૭૧. અનુજ્ઞા અલંકાર

દોહરા

દોષ વિશે ગુણ દેખીને માગે દોષ સહાય,
નામ 'અનુજ્ઞા' એહનું કહે મહા કવિરાય. ૪૨૨
મહીપતિના મનમાં સદા ઉપજે ફિકર અપાર,
' ગરીબ ભક્તો મને સદા કરજો જગકર્તાર. ૪૨૩

૭૨. લેશ અલંકાર

દોહરો

દોષ વિશે ગુણકલ્પના, ગુણમાં દોષવિચાર,
અલંકારવિદ જન કહે તે ' લેશાલંકાર. ' ૪૨૪

દોષમાં ગુણ કથન

દોહરો

માતા ગુણ સુતના ગણે, અંધ કૂર સુત હોય,
મા જાણે ' જીવો ઘણું, વંઝા ન કહે કોય. ' ૪૨૫

ગુણમાં દોષકથન

કવિત

બોલે ઘણું તો કહેશે, બકવા કરે છે બહુ;
ન બોલે તો કહે, એ અપંડિત શું ઉચ્ચરે ?

ક્ષમા ધરે તો કહેશે, એ તો છે અશક્તિમાન;
શૌર્ય ધરે તો કહેશે, દિલે ન દયા ધરે;
ઉદારપણું ધરે તો કહેશે, ઉડાઉ એ છે;
કસર કરે તો કહે, કંજૂસ શું વાતરે ?
ગુણીજન તણા ગુણ વિશે ગુણ ગણે નહિ,
દ્વેષી જન તો સદૈવ દોષકલ્પના કરે. ૪૨૬

૭૩. મુદ્રા અલંકાર

દોહરો

પ્રસ્તુત પદથી સૂચવે સૂચવવાનો અર્થ,
તે 'મુદ્રાલંકાર' છે, સમજે બુદ્ધિ સમર્થ. ૪૨૭

ચામર વૃત્ત

રોજ રોજ રાખી પાંચને જ થિર કીજિયે,
ચામર ક્ષિતીશ એ જ ચિત્તમાં ધરીજિયે;
છંદનું સુછત્ર એ જ કૃષ્ણ-કીર્ત્તિ ગાઇયે,
અન્ય રાજ-ચિહ્નથી અતિ નહિ ફુલાઇયે. ૪૨૮

ટીકા—એમાં એક રાજાને ઉપદેશ કર્યો કે 'પ્રતિ દિવસે પાંચ ઇંદ્રિ' એને રાખીને સ્થિર કરિયે અને હે રાજ એ જ ખરું ચામર એટલે રાજ-ચિહ્ન છે, એમ મનમાં ધારવું અને ભગવાનની કીર્તિ ગાઇયે એ જ છંદનું કહેતાં સ્વભાવનું સારું છત્ર છે; તે વિના બીજાં ચિહ્નથી અતિશે ફુલાઇયે નહિ.' એમાં ચામર છંદનું લક્ષણ ઉદાહરણ ને નામ પણ કહ્યું તે એ રીતે કે પહેલા પાંચ અક્ષરમાં ર ગણ જ ગણ વળી ર ગણ જ ગણ અને ર ગણ એવા પાંચ ગણ સ્થિર મૂકિયે તેનું નામ 'ચામર છંદ' છે.

પુનઃ દોહરો

ક્યા ખાચરે ખૂબ તો સેવ્યા શ્રી ઘનસ્યામ ?
જે ન સમજ તો ઘેર જા, દાદા કહેશે નામ. ૪૨૯

૭૪. રત્નાવળી અલંકાર

દોહરા

અનુક્રમે કે ક્રમ વિના આવે અવર્ણ્ય નામ,
વર્ણન તો તેમાં જુદું, 'રત્નાવળી' તે ઠામ. ૪૩૦

સત્સંગી હરિચંદ છે, મંગળ નિજ ચાહનાર,
તેણે બુધ મુનિ ગુરુ કર્યો ઊર્ધ્વશુક્ર શનિચાર. ૪૩૧

ટીકા—હરિચંદ નામે વણિક સત્સંગી છે તે પોતાનું મંગળ કહેતાં કલ્યાણ ઇચ્છનાર છે, તેણે બુધ કહેતાં વિદ્વાન મુનિને ગુરુ કર્યા, તે એવા કે 'ઊર્ધ્વશુક્ર' કહેતાં ઊર્ધ્વરેતા અને 'શનિચાર' કહેતાં હળવે હળવે ચાલનારા પણ ઉન્મત્તની પઠે વેગે ચાલે નહિ એવા; એમાં હરિચંદ નામના સત્સંગી વિશે તથા તેના ગુરુ વિશેનું વર્ણન છે, પણ તેમાં અનુક્રમે સાત વારનાં નામ આવ્યાં, જેમકે 'હરિ' કહેતાં રવિ, 'ચંદ્ર' કહેતાં ચંદ્રવાર, 'મંગળ બુધ ગુરુ શુક્ર અને શનિ,' માટે 'રત્નાવળી' અલંકાર છે. જેમ મોતીના હારમાં હીરા પરોવ્યા હોય તેમ દેખાય માટે 'રત્નાવળી' અલંકાર છે. 'શ્લેષાલંકાર'માં અને આમાં એટલો ફેર છે કે 'શ્લેષાલંકાર'માં જુદા જુદા બે અર્થ સ્પષ્ટ હોય અને આમાં એક અર્થ બરાબર નીકળે અને બીજા અર્થવાળાં નામ માત્ર છે; જેમકે આમાં હરિભક્ત વિશે બરાબર અર્થ છે, પણ સાત વાર પછી આવજો કે સાત વાર સારા છે ઇત્યાદિક કોઈ વાક્ય પૂર્ણ થતું નથી, માટે 'રત્નાવળી' છે; તેમજ 'મુદ્રાલંકાર'માં અને 'રત્નાવળી'માં પણ એ જ પ્રકારનો ફેર છે.

અનુક્રમ રહિતનું ઉદાહરણ

કવિત

પામીર પ્રવરતાલ ક્યાં'ક ઘોળે રામે લીધો,
ગઢ પૂરેપૂરો અતિ જૂનો ગઢ જેહ છે,
ભુજ વિશે બેઠાવા, સમૂળી વંશ-વેલી ચઢ,
અધોળ કે પાશેર ન પાણી પામ્યો તેહ છે;
પામ્યો નહિ જય, લલપૂરે પૃથિવી ન પામ્યો,
ધ્રાંપુરી તો વિભીષણ અંતે પામ્યો એહ છે;

પામ્યો વરો દરબાર મનકના કુંભ રુચે,
સુર-તરુ ધામ તહા તરુ ગેહ ગેહ છે. ૪૩૨

ટીકા—એમાં કહ્યું કે ‘ પ્રવર ’ એટલે ઉત્તમ તાલ (ભેગ) પામીને રામચંદ્રજીએ ધોળે દહાડે જે જૂનો ગઢ તે પૂરેપૂરો લીધો. રામે ગઢ લીધો તે તો લંકાગઢ છે, એમ લક્ષણાથી સમજાય છે; કેમકે બીજો કોઈ ગઢ રામે લીધાની વાત પ્રસિદ્ધ નથી રાવણના શિરો હાથ કપાયા અને મૂળ સહિત વંશવેલી ગઈ; વીસ હાથ છેદાયા છે તે પ્રસિદ્ધ છે. માટે અધ્યાહારથી સમજાય છે અને મરતી વખતે અઘોળ કે પાશેર પાણી પામ્યો નહિ, મતલબ કે તિલોદક અંજલિ આપનાર કોઈ રહ્યુ નહિ; એ જય પામ્યો નહિ અને તલપૂર પૃથ્વી પણ પામ્યો નહિ. અને તે લક્ષ્મી અને નગરી તો વિભીષણ પામ્યો અને જ્યાં ઘેર ઘેર સુરતરુ એટલે કલ્પવૃક્ષ છે અને મનને ગોઠે એવા સોનાના કળશવાળો મોટો દરબાર પણ તે પામ્યો; એમાં વરતાલ ધોળેરા આદિક નામ અનુક્રમ વગર આવ્યા તોપણ ‘ રત્નાવળી ’ અલંકાર છે.

૭૫. તદ્‌ગુણ અલંકાર

દોહરા

તજીને ગુણ પોતા તણો પરનો ધર્યો જણાય,
તો તેને ‘ તદ્‌ગુણ ’ કહે અલંકાર કવિરાય. ૪૩૩
શ્વેત પુષ્પ શણગાર સજી નખથી શિખા સમેત,
જો, શ્રીઘનશ્યામે ધર્યો પુષ્પ તણો ગુણ શ્વેત. ૪૩૪

ટીકા—શ્રીજીનું સ્વરૂપ ઘનશ્યામ છે, તેમણે નખથી શિખા સુધી શ્વેત પુષ્પના શણગાર ધર્યાથી પુષ્પનો શ્વેત ગુણ પોતે ધારણ કર્યો જણાય છે. આ ઠેકાણે ‘ગુણ’ શબ્દે કરીને ‘રંગ’ જાણવો.

૭૬. પૂર્વરૂપ અલંકાર

દોહરો

નિજ ગુણ તજી પર-ગુણ ધરે, ફરીને સ્વગુણ પમાય,
અલંકાર એ તો ભલો ‘ પૂર્વરૂપ ’ કહેવાય. ૪૩૫

સ્રગ્ધરા વૃત્ત

ધોળે વેશે જનો જે રહી નિજ ઘરમાં સેવતા શ્રીહરિને,
પૂરો વૈરાગ્ય પામી ઘર તજી ભગવો વેશ લીધો ધરીને,
એવા સંતોની અર્ચા કરી અતિ ઊજળી ધોતી ઓઢાડી અંગે,
પૂર્વાવસ્થા પ્રમાણે સકળ મુનિસભા શોભિતે શ્વેત રંગે. ૪૩૬

પુનઃ ટીકા—રાજકોટમાં મિસ્ત્રી લક્ષ્મણદાસે સાધુઓને જગન્નાથીની ચાદરો ઓઢાડી તે સમે એક કવિયે કહેલો દોહરો :

ધોળાને ભગવા કરે આચારજ મહારાજ,
ભગવાને ધોળા કર્યા લક્ષ્મણદાસે આજ. ૪૩૭

પૂર્વાલંકાર, ભેદ બીજો

દોહરા

એક વસ્તુ વહી જાય પણ શોભા તેની તેહ,
'પૂર્વરૂપ' તે પણ કહે જાણુભેદૂ જન જેહ. ૪૩૮
શ્રીજી થયા અદર્શ પણ અવધ્યતિ રઘુવીર
શોભાવે સતસંગને ધર્મધુરંધર ધીર. ૪૩૯

૭૭. તદ્‌ગુણ અલંકાર

દોહરા

ગુણ સંગતિનો ન ગ્રહે, રહે તેમ ને તેમ,
એહ 'અતદ્‌ગુણ' જાણજો, ઊચરે કવિવર એમ. ૪૪૦
વસી સદા વરતાલમા કર્યો સંતનો સંગ,
તોય ન લાગ્યો તેહને તેહ સંગનો રંગ. ૪૪૧

ટીકા—'ઉલ્લાસ અલંકાર'માં એકના ગુણ દોષ વડે બીજાને ગુણ દોષ કહ્યા અને 'અવજ્ઞા અલંકાર'મા એથી વિરુદ્ધ એટલે એકના ગુણ દોષ બીજાને લાગે નહિ; 'તદ્‌ગુણ અલંકાર'મા પોતાનો ગુણ તજીને પારકો ગુણ ગ્રહણ કરે એમ કહ્યું તે તો 'ઉલ્લાસ અલંકાર'ના જેવું થયું અને 'અતદ્‌ગુણ અલંકાર' ને 'અવજ્ઞા અલંકાર'ને મળતાપણું આવ્યું. હવે તેમાં ફેર એટલો છે કે 'ઉલ્લાસ' ને 'અવજ્ઞા' એ બેમાં સાધારણ

ગુણ જેમકે ક્રોધ ને અક્રોધ પવિત્ર ને અપવિત્ર ઇત્યાદિક ગુણ સમજવા અને ‘તદ્ગુણ’ ને ‘અતદ્ગુણ અલંકાર’માં રાતા પીળા આદિક રંગ સમજવા. વળી બીજો ભેદ એ છે કે ‘ઉલ્લાસ’ ને ‘અવજ્ઞા’માં પારકો ગુણ બીજાને પ્રાપ્ત અને અપ્રાપ્ત થાય અને ‘તદ્ગુણ’ અને ‘અતદ્ગુણ’-મા પારકા ગુણ વડે બીજા રંગાય અને ન રંગાય એટલો ભેદ છે. ‘વિશેષોક્તિ’માં કહ્યું છે કે પુષ્કળ કારણ છતાં કાર્ય ઊપજે નહિ અને ‘અતદ્ગુણ અલંકાર’માં કહ્યું કે મળેલાનો ગુણ ગ્રહણ કરે નહિ; પછી ‘અવજ્ઞા અલંકાર’મા કહ્યું કે એકના ગુણ કે દોષ વડે બીજાને ગુણ કે દોષ ન થાય એ બે અલંકારનું લક્ષણ વિશેષોક્તિમાં મળી જાય છે; તેમાં ફેર એટલો છે કે ‘ઉલ્લાસ અલંકાર’થી ઊલટો ‘અવજ્ઞા અલંકાર’ છે, અને ‘તદ્ગુણ અલંકાર’થી ઊલટો ‘અતદ્ગુણ અલંકાર’ છે એટલો ભેદ છે.

૭૮. અનુગુણ અલંકાર

દોહરા

અન્ય વસ્તુના જોગથી સ્વગુણોત્કર્ષ જણાય,
અલંકાર ‘અનુગુણ’ ભલો તો તેને કહેવાય.   ૪૪૨

કુળાભિમાની દ્વિજ હતો, વળી થયો વિદ્વાન,
માન મળ્યું મહીપતિ તણું, અધિક વધ્યું અભિમાન.   ૪૪૩

૭૯. મીલિત અલંકાર

દોહરો

જુદું કાંઈ જણાય નહિ સદર્શ વસ્તુમાંય,
તે ‘મીલિતાલંકાર’ છે, તેમ સમજવું ત્યાંય.   ૪૪૪

તિલક કર્યું કસ્તૂરીનું શ્રીઘનસ્યામે ભાલ,
જુદું લેશ જણાય નૃહિ કસ્તૂરી ને કપાળ.   ૪૪૫

પુનઃ

ગાય તણું ને ઘેરનું દૂધ મળેલું હોય,
કિયું ગાયનું ઘેરનું કળી શકે નહિ કોય.   ૪૪૬

૮૦. સામાન્ય અલંકાર

દોહરો

જુદાં બેય જણાય પણ સરખાપણું અપાર,
દીસે ન કાંઈ વિશેષતા 'સામાન્યાલંકાર.' ૪૪૭

ઉદ્રવજા વૃત્ત

વ્યાસાદિ મોટા મુનિનો સમાજ
આવ્યો પ્રભુ પાસ પ્રણામ કાજ,
સંત-સ્વરૂપે મળી સંતમાંય
એહો સહુ તે, ન જુદા જણાય. ૪૪૮

૮૧. ઉન્મીલિત અલંકાર

દોહરા

ભાસે તેનો ભેદ પણ બે સાદશ્ય જણાય.
'ઉન્મીલિતાલંકાર' તે સમજને સમજાય. ૪૪૯
નિશિ અંધારી, ઘન ચડ્યો શ્યામે શ્યામ જણાય,
જ્યારે ઝબકે વીજળી ત્યારે ઘન વરતાય. ૪૫૦

પુનઃ ઉપજાતિ વૃત્ત

'ચર્ચ્યું ઘણું કેશર કૃષ્ણ-અંગે
સોનાની માળા મળી તેહ સંગે,
ચાલે હરિ, ચંચળ માળ થાય,
ત્યારે જ તે માળ જુદી જણાય. ૪૫૧

૮૨. વિશેષક અલંકાર

દોહરો

સદશ જે બે વસ્તુઓ વિશેષથી પરખાય,
'વિશેષકાલંકાર' તે ગુણવંતા કવિ ગાય. ૪૫૨

સ્રગ્ધરા વૃત્ત

માતાએ શ્રીહરિને બહુ મણિમયમાં પાલણામાં નિહાળ્યા,
ભ્રાંતિ થૈ તેડી લેતાં પ્રતિ મણિ પ્રભુને જ્યાં જુએ ત્યાં જ ભાળ્યા;
કાળે આવે નિહાળ્યો છબિ પર જમણા ગાલનો બિંદુ જાણી,
તેથી સાચા હરિને લઈ નિજ ઉરમાં ચાંપિયા સ્નેહ આણી. ૪૫૩

૮૩. ઉત્તર અલંકાર

દોહરો

અભિપ્રાય ઉર કે ધરી આપે ઉત્તર ગૂઢ,
એહ 'ઉત્તરાલંકૃતિ,' નહિ સમજે જન મૂઢ. ૪૫૪

ટીકા—કાંઈક ઊંડા અભિપ્રાય સહિત ગુપ્ત ઉત્તર આપે તે 'ઉત્તરાલંકાર' હોય; તેના બે ભેદ છે: પૂછ્યા વગર ઉત્તર આપે તે 'ઉન્નેય પ્રશ્નોત્તર કહેવાય,' પૂછ્યાથી ઉત્તર આપે તે 'નિબદ્ધ પ્રશ્નોત્તર' કહેવાય, કેટલાએક ગ્રંથોમાં એનું નામ 'ગૂઢોત્તરાલંકાર' લખ્યું છે, પણ 'કુવલયાનંદ'માં તેનું નામ 'ઉત્તરાલંકાર' લખ્યું છે; માટે અમે પણ એ જ નામ રાખ્યું છે.

દોહરો

સંતે પંથ જનારને કહ્યું : અહો ગુણવાન,
જળ ઉન્મત્ત નદી તણું પ્રીતિથી કર પાન. ૪૫૫

ટીકા—એમાં પૂછ્યા વગર ઉત્તર આપ્યો તે એવા અભિપ્રાયથી કે જો આ માણસ ઘેલા નદીના જળનું પાન કરે તો તેની બુદ્ધિ પવિત્ર થાય અને પ્રકટ ભગવાનને ઓળખે; માટે તે 'ઉન્નેય પ્રશ્નોત્તર' છે; હવે 'નિબદ્ધ પ્રશ્નોત્તર' કહિયે છેયે:

દોહરો

પૂછ્યું પવિત્ર માણસે: ક્યાં નિવાસ સુખદાન?
તે સુણીને સંતે કહ્યું: ગઢપુર જા, ગુણવાન. ૪૫૬

ટીકા—એમાં 'ગઢપુર જા' એમ કહેવામાં ઊંડો અભિપ્રાય એ છે કે ત્યાં પ્રકટ ભગવાન બિરાજે છે, અને મોટાં મુક્તનાં મંડળ છે; માટે ત્યાં પરમ સુખ છે

પુનઃ દોહરો

સૂક્ષ્મ જનોઈ-તાંતણા ક્યાંલગી ટકશે એહ !
ખાંડું ટકશે ક્ષત્રિકર, ત્યાંલગી ટકશે તેહ. ૪૫૭

ટીકા—એક ક્ષત્રિય-પુત્રે વિપ્રના પુત્રને પૂછયું કે તારી જનોઈના ઝીણા તાંતણા છે તે ક્યાંસુધી ટકશે ? ત્યારે વિપ્રે જવાબ દીધો કે જ્યાં-સુધી ક્ષત્રીના હાથમાં તરવાર ટકશે ત્યાંસુધી આ જનોઈના તાંતણા ટકશે. એમાં ગૂઢાર્થ એ છે કે ક્ષત્રીની તરવાર વડે અમારી કોટમા જનોઈ રહી રહી છે; માટે ક્ષત્રીના હાથમાંથી તરવાર જશે ત્યારે અમારી જનોઈ જશે.

ચિત્રોત્તરના ભેદ બે

દોહરા

પ્રશ્ન તણું જે વાક્ય તે ઉત્તર પણ એ હોય,
પ્રશ્ન ઘણાનો પણ વળી ઉત્તર એક જ સોય. ૪૫૮

'ચિત્રોત્તર' કોઈ કહે પણ ઉત્તર કહેવાય,
જો બે જુદા પાડિયે, તો સૌથી વધી જાય. ૪૫૯

ટીકા—પ્રશ્નનું જે વાક્ય હોય તે જ વાક્ય ઉત્તરનું હોય, અથવા જુદા જુદા પ્રશ્નનો ઉત્તર એક જ હોય પણ જુદા જુદા ઉત્તર ન હોય તો, તે બેય પ્રકારના 'ચિત્રોત્તર' કહે છે. પણ તે 'ઉત્તરાલંકાર' જ છે. જો ચિત્રોત્તરાલંકાર જુદો માનિયે તો ઉત્તર કહ્યું છે કે બધા મળીને સો અલંકાર કહ્યા તેમા બાધ આવે, કેમકે એક અલંકાર વધી જાય.

દોહરો

અભક્તને સંસૃતિ તણી ક્યાંસુધી આ કાશ ?
'ઉત્તરમાં સૌને કહ્યું : ક્યાંસુધી આકાશ ? ૪૬૦

પુનઃ

કોયલડી ટહુકા કરે, કોઠીમાં ફળ થાય,
કાકડી સળગાવાય છે, કોણ ગોલડી ખાય. ૪૬૧

ટીકા—કોઈ પ્રતિવાદી શ્રીજીને પ્રશ્ન પૂછવા આવ્યો તેને ઉત્તર આપવા એક સત્સંગી બાળકને બેસાડ્યો અને આજ્ઞા કરી કે જેમ તે કહે તેમ

જ તું પણ આવજે. પછી વાદીએ પૂછ્યું કે કોયલડી ટહુકા કરે, મતલબ કે 'કોય માણસ લડીને ટહુકા કરે.' ત્યારે ઉત્તર દીધો કે 'કોયલડી એટલે કોયલ ટહુકા કરે.' વળી પૂછ્યું કે 'કોઠીમાં ફળ થાય.' મતલબ કે 'માટીની કે લોઢાની કોઠી હોય તેમાં ફળ થાય' ત્યારે બાળકે પણ એ જ વાક્ય કહ્યું કે 'કોઠીમાં ફળ થાય.' મતલબ એવી નીકળી કે 'કોઠીના ઝાડમાં ફળ થાય.' વળી વાદીએ પૂછ્યું કે 'કાકડી સળગાવાય છે' મતલબ કે 'ચીભડાની કાકડી સળગાવાય છે;' ત્યારે બાળકે કહ્યું કે 'કાકડી સળગાવાય છે;' મતલબ કે 'ચીંથરાની કાકડી સળગાવાય છે.' વળી પૂછ્યું કે 'કોળ રોલડી ખાય?' મતલબ કે 'મોટો ઉંદર અથવા મૂષ રોલડી ખાય.' ત્યારે બાળકે કહ્યું કે 'કોળ રોલડી ખાય;' મતલબ કે 'રોલડી પીલવાનો કોળ રોલડી ખાય.'

ચિત્રોત્તરનો બીજો ભેદ

દોહરો

કણબી ઘોડો ખાટલો નિશાળિયો સરદાર,
શોભે કેવા હોય તે? ઉત્તર: 'પાટીદાર' ૪૬૨

ટીકા—એક પંડિતને પાંચ વિદ્યાર્થીઓએ પાંચ પ્રશ્ન પૂછ્યા તેના ઉત્તર ભિન્ન ભિન્ન ન આપતાં અભિન્ન એટલે એક જ ઉત્તર આપ્યો કે 'પાટીદાર' તેથી પાંચેના ઉત્તર થયા. જેમકે પૂછ્યું કે 'કણબી કેવો હોય તે શોભે?' ત્યારે કહ્યું કે 'પાટીદાર' એટલે 'જમીનદાર હોય તે શોભે.' 'ઘોડો પાટી કાઢે છ એવો હોય તે શોભે;' 'ખાટલો પાટી-વાળો શોભે.' 'નિશાળિયો લાકડાની કે પથરની પાટીવાળો શોભે' અને 'સરદારની સાથે સિપાઇની પાટી હોય તે શોભે.' અનેક પ્રશ્નનો એક જ ઉત્તર થાય એવા અનેક પ્રકાર છે; જેમકે

દોહરો

નામ કહો શોભા તણું, કહો બીજનું નામ,
કૌરવ પાંડવ શું કર્યું? ઉત્તર: ભારત કામ. ૪૬૩

ટીકા—એ પૂછ્યું કે શોભાનું બીજું નામ કહો; ત્યારે બીજે પૂછ્યું બીજનું બીજું નામ કહો; ત્યારે ત્રીજે પૂછ્યું કે કૌરવ ને પાંડવે મળીને

શું કર્યું ? તે નજરેને ઉત્તર એક જ આપ્યો કે 'ભારત;' એટલે શોભાનું બીજું નામ 'ભા' અને બીજાનું બીજું નામ 'રત' અને કૌરવ પાંડવે મળીને કર્યું તે 'ભારત' ઇત્યાદિ. જેમ 'અતિશયોક્તિ'ના ઘણા ભેદ છે પણ તે બધા મળીને 'અતિશયોક્તિ અલંકાર' એક જ ગણાય છે, તેમજ 'ગૂઢોત્તર' અને 'ચિત્રોત્તર' મળીને 'ઉત્તરાલંકાર' ગણાય છે.

૯૪. સૂક્ષ્મ અલંકાર

દોહરો

પર-મન-ઇચ્છા જાણીને જણાવવા સ્વવિચાર
સાભિપ્રાય ક્રિયા કરે તે 'સૂક્ષ્માલંકાર.' ૪૬૪

ટીકા—કોઇ માણસ પારકા મનની ઇચ્છા જાણીને તેને પોતાનો વિચાર જણાવવા વાસ્તે મર્મભરેલી કાંઈ ક્રિયા કરે તે 'સૂક્ષ્માલંકાર' કહેવાય.

ઉપજાતિ વૃત્ત

શ્રીજી કરે જ્ઞાન ભરી સભાને,
વર્ણી ઊભા ભોજન પૂછવાને,
તે શ્રીજીએ આશય જાણી લીધો,
લે પુષ્પગોટો કર ઊર્ધ્વ કીધો. ૪૬૫

ટીકા—શ્રીજીમહારાજ સભામાં જ્ઞાનવાર્તા કરતા હતા ત્યાં મુકુંદાનંદ બ્રહ્મચારી રસોઇ તૈયાર કરીને શ્રીજીને બોલાવવા આવ્યા તે વેળે ઊભા રહ્યા અને કાંઇ બોલી શક્યા નહિ, ત્યારે શ્રીજીમહારાજે તેનો અભિપ્રાય જાણીને ફૂલનો ગોટો લઇને ઊંચો હાથ કરીને સમજાવ્યા જે આટલે સૂર્ય આવશે ત્યારે જમવા આવશું.

૯૫. પિહિત અલંકાર

દોહરો

ગુપ્ત કામ કૃત કોઇયે તે સમજી લેનાર,
ચેષ્ટા માર્મિક જો કરે તે 'પિહિતાલંકાર.' ૪૬૬

ટીકા—કોઇયે કાંઈ છાનું કામ કર્યું હોય તે વાત જાણી લેનાર

બીજું માણસ એવી ચેષ્ટા કરે કે જેથી એમ જણાય કે 'તે વાત મેં જાણી છે,' તે 'પિહિતાલંકાર' છે. 'સૂક્ષ્માલંકાર' માં ઇંગિતપ્રમાણે ક્રમ થવાની સૂચના છે 'પિહિતાલંકાર' માં થયેલી વાત મેં જાણી છે, એવી સૂચના છે, એટલો ફેર છે

ઇંદ્રવજ્રા વૃત્ત

ઍકાદશીની કરવા કથાય
છાના જમી વ્યાસ ગયા જ ત્યાંય,
તે જાણનારે મુખવાસ દીધો,
તે જોઈ વ્યાસે લઘ હાસ કીધો. ૪૬૭

ટીકા—એક વ્યાસ એકાદશીની કથા કરવા છાના જમીને ગયા તે વાત એક શ્રોતાએ જાણીને વ્યાસને મુખવાસ આપવા માંડ્યો, તે એટલા સારૂ કે તમે જમીને આવ્યા છો તે વાત મેં જાણી છે. વ્યાસે તે જોઈ લગાર હાસ કર્યો.

૮૬. વ્યાજોક્તિ અલંકાર

દોહરા

જે આકાર થયા તણું કારણ અન્ય કહે જ,
સાચી વાત છુપાવી દે, 'વ્યાજોક્તિ' છે એ જ. ૪૬૮

સૌને પ્રભુ દેખાય પણ નડે નાક નાપાક,
તેથી નાકટો કહે, અમે કપાવ્યું નાક. ૪૬૯

ટીકા—એક પુરુષે ગુનો કરવાથી રાજાએ તેનું નાક કાપ્યું; પછે પરદેશમાં જઈને લોકોને એવો ઉત્તર દેવા લાગ્યો કે પરમેશ્વર સૌ માણસની પાછળ ફરે છે, પણ તેને જોતાં અપવિત્ર નાક આડું આવે છે, તેથી અમે નાક કપાવ્યું, એટલે હવે પરમેશ્વર દેખાય છે; એવું સાંભળીને કોઈ બીજાએ નાક કપાવ્યું ત્યારે તેને કહ્યું કે તું કહેજે કે હવે મને પરમેશ્વર દેખાય છે, એટલે આપણી નાકકટાની નાત વધશે; નહિ તો આપણને કહીને લોકો ફજેત કરશે. 'છેકાપહ્નુતિ' માં બોલેલું વચન ફેરવાય છે અને 'વ્યાજોક્તિ'માં હેતુ ફેરવાય છે એટલો ફેર છે.

૮૭. ગૂઢોક્તિ અલંકાર

દોહરો

સમજાવા જન એકને કહે બીજાને વાત,
શ્લેષ-ઉક્તિ જ્યાં ઉચ્ચરે 'ગૂઢોક્તિ' સાક્ષાત ૪૭૦

ટીકા—કોઇ એકને સંભળાવવા સારુ બીજા પ્રત્યે શ્લેષાર્થમાં બોલવું તે 'ગૂઢોક્તિ અલંકાર' છે. 'પ્રસ્તુતાંકુરાલંકાર'માં એકનું વર્ણન કરવામાં બીજા પ્રસ્તુતનું વર્ણન થાય છે, પણ તેમાં શ્લેષાર્થ ન હોય અને આમાં શ્લેષાર્થ જરૂર જોઈએ, એટલો ફેર છે.

દોહરો

રામ સોની કુંવે: 'વિપ્રનું ચોરું નહિ હો રામ,'
'સૌ સરખા' ઉસે કહ્યું: 'તારે તો, હે રામ.' ૪૭૧

ટીકા—એક સોનીનો પુત્ર રામો બ્રાહ્મણનું ઘરાણું ઘડતો હતો તેને બ્રાહ્મણે કરગરીને કહ્યું કે 'ભાઇ, મારું સોનું બગાડીશ નહિ.' ત્યારે તે રામે કહ્યું કે બ્રાહ્મણનું, ભંગિયાનું, દેવનું કે કોઈનું સોનું અમે ચોરિયે નહિ. ત્યારે તેનો બાપ મોટો ખાટલામાં સૂતો હતો તેણે જાણ્યું કે 'રખે છોકરો બોલે છે એમ જ કરે નહિ,' તેથી તે છોકરાને સમજાવવા શ્રીરામચંદ્રજીની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો: 'અરે રામ, તારે તો સૌ સરખા.' એમાં 'રામ' શબ્દના બે અર્થ થાય છે એટલો શ્લેષ છે.

૮૮. વિવૃતોક્તિ અલંકાર

દોહરો

કોઈ કવે દ્વિઅર્થમાં ગુપ્ત કોઈની પાસ,
'વિવૃતોક્તિ' તે જાણિયે, જો કવિ કર પ્રકાશ. ૪૭૨

ટીકા—કોઇને છાની વાત કહેવી હોય તે દ્વિઅર્થમાં કવિ કહે તે 'વિવૃતોક્તિ' અલંકાર કહેવાય. 'ગૂઢોક્તિ' અલંકારમાં અને આમાં એટલો ફેર છે કે 'ગૂઢોક્તિ' અલંકારમાં એકને સંભળાવવા બીજાને કહેવું. જેમકે સોનીએ પોતાના દીકરાને સંભળાવવા સારુ શ્રીરામચંદ્રજીની સ્તુતિ કરી, અને આમાં જેને સમજાવવું હોય તેને પંડને જ શ્લેષાર્થમાં કહેવું.

ઉપજાતિ વૃત્ત

લૂટયા મુનિને ન સુણ્યું દીવાને,
સાંજે સુણાવ્યું નરનાથ-કાને;
દીવા નથી આ દરબારમાંય,
અંધારું તો ઘોર ઘણું જણાય. ૪૭૩

ટીકા—એમાં સાધુઓનાં પુસ્તક લૂટનારે લૂટી લીધાં તે સંતે રાજાના દીવાન પાસે તે વાત સંભળાવી, પણ દીવાને કાંઈ સાંભળ્યું નહિ; ત્યારે સાંજની વખતે રાજા પાસે જઈને તે ચતુર સાધુએ દીવાનજીને દુઃખ લાગશે એવી શંકાથી દ્વિઅર્થમાં સંભળાવ્યું કે દરબારમાં દીવા કર્યા નથી તેથી અંધારું ઘણું જણાય છે. એમાંથી બીજો અર્થ એવો થયો કે 'આ દરબારમાં દીવાનજીથી ઘણું અંધારું જણાય છે એવો દીવાન છે.'

૮૯. યુક્તિ અલંકાર

દોહરો

મર્મ ઢાંકવા કારણે ક્રિયા વડે જે કામ
પરને ઠગવાનું કરે, 'યુક્તિ' તેનું નામ. ૪૭૪

શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત

પાડયો પાવક પાત્રમાં દ્વિજ જને ગાંજો પીવા કારણે,
આવ્યો અન્ય પવિત્ર વિપ્ર જન તે બોલ્યો રહી બારણે;
નેણે નેણ મળ્યાં પરસ્પર તણાં ત્યાં લાજ લાગી ખરી,
લાગ્યો વિપ્ર સુવૈશ્વદેવ કરવા ભાસે વિભૂતિ ધરી. ૪૭૫

૯૦. લોકોક્તિ અલંકાર

દોહરો

લોકરૂઢિતની રીતથી કરે વાક્ય જો કોય,
અલંકાર 'લોકોક્તિ' તે અણુમીલિતારથ હોય. ૪૭૬

ટીકા—લોકની બોલવાની રૂઢિ પ્રમાણે વાક્યમાં ખરેખરો અર્થ જણાતો ન આવે એવો શબ્દ બોલીને બોલવું તે 'લોકોક્તિ' અલંકાર છે; જેમકે

દોહરો

નિજના છૈયાં છોકરા ઉપર ધરીને હેત
પરણાવ્યાં પરટાવિયા શોભા કીર્તિ સમેત. ૪૭૭

ટીકા—તેમા છૈયા અને છોકરા એમ લોકની બોલવાની રૂઢિ છે, પણ તે બે શબ્દમાથી ખરેખરા જુદા અર્થ નીકળતા નથી, તેમજ છોકરાંને પરણાવે છે પણ પરટાવવુ કોઈ નથી, એ તો બોલવાની રૂઢિ છે, વળી 'આખો મીચીને દુઃખ સહન કરવુ' એમ બોલાય છે, પણ સહન કરવામા આંખ મીચવાનું કારણ નથી 'તે લડવા સારુ તેડયો આવતો હતો પણ ઝખ મારીને ઊભો રહ્યો' એમા 'ઝખ મારી' એટલે શુ તેનો અર્થ કંઇ મળતો આવતો નથી ભાવાર્થ એવો નીકળે કે 'હારીને ઊભો રહ્યો,' તેમજ રોટલો ઓટલો થાળી વાટી ઇત્યાદિ બોલવાની રૂઢિ છે, પણ તેમા ખરેખરો શબ્દાર્થ નથી

૯૨. છેકોક્તિ અલંકાર

દોહરો

જે કાંઈ લોકોક્તિમાં અર્થ બીજો પણ હોય,
છે તે તો 'છેકોક્તિ' શુભ, કહે કવિ સૌ કોય. ૪૭૮

શાલિની વૃત્ત

ડોસો એકો બોલ બોલે નઠારા,
તેને ભેટયા વીપ્ર દેનાર સારા ·
રે તું ભાઈ, આ રીતે શું ન્વે છે?
ઉલટે ક્યારે પાણી પૂગ્યુ હવે છે. ૪૭૯

ટીકા—ઘરડો ડોસો જ વા કરતો હતો તેને કોઈએ કહ્યું કે હવે ઉલટે ક્યારે પાણી પહોંચ્યું છે તોપણ એમ શું જાય છે? 'ઉલટે ક્યારે પાણી પહોંચ્યું છે' એમ બોલવાની રૂઢિ છે તેમા ગૂઢ અર્થ એ છે કે 'હવે મોત આવી તો ઢોકી પડી છે.'

૯૨. વક્રોક્તિ અલંકાર

દોહરો

વક્રોક્તિ વાંકું વદે અન્ય કલ્પીને અર્થ,
કે માર્મિક ભાવે કરે અર્થ જ તણો અનર્થ. ૪૮૦

શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત

માતા, હું ઘનસ્યામ; તો વન વિશે, જૈ સારી વૃષ્ટિ કરો;
માતા, હું નીલકંઠ; તો ગિરિ ચડી ઊંચે સ્વરે ઉચ્ચરો;
માતા, હું હરિકૃષ્ણ; સિંહ કદિયે કાળો ન ભાળ્યો અમે;
માતા, હું વૃષ-પુત્ર; ધુર્ વૃષની તો ધારો જઈ ને તમે. ૪૮૧

હું છું ધર્મ-તનૂજ; પુત્ર ન હતો તે ભીમના ભાઈને;
માતા, હું હરિ છું; વસો અમરમાં તો ચિત્તમાં ચાહીને;
હું છું ભક્તિ-તનૂજ; ભક્તિ-સુત તો વૈરાગ્ય ને જ્ઞાન છે.
'વક્રોક્તિ' સુણી સ્નેહ-યુક્ત હૃદયે રીઝ્યા કૃપાવાન છે. ૪૮૨

ટીકા—શ્રીજીમહારાજ અયોધ્યામાં રાત્રિયે કથા સાંભળીને મોડા ઘેર આવતા હતા ત્યારે માતાએ કહ્યું કે મોડા આવશો તો બારણું નહિ ઉઘાડું, તોપણ મોડા આવીને બારણાં ખખડાવ્યાં, ત્યારે માતાએ કહ્યું કે કોણ છે એ? ત્યારે શ્રીજીએ કહ્યું કે હે 'માતાજી, હું ઘનશ્યામ છું:' ત્યારે માતાએ કહ્યું કે 'કાળા મેઘ હો તો વનમાં જઇને સારી વૃષ્ટિ કરો.' પછ શ્રીજી બોલ્યા કે 'માતા, હું નીલકંઠ છું;' ત્યારે માતાજી બોલ્યાં કે 'નીલકંઠ તો મોર કહેવાય, માટે જો મયૂર હો તો પર્વત ઉપર ચડીને ટૌકા કરો.' પછે શ્રીજી બોલ્યા કે 'માતા, હું હરિકૃષ્ણ;' એટલે માતાએ કહ્યુ કે 'હરિકૃષ્ણ તો કાળો સિંહ કહેવાય, તે કાળો સિંહ તો અમે ક્યાંયે ભાળ્યો નથી.' પછે શ્રીજી બોલ્યા કે 'હે માતાજી, હું વૃષ એટલે ધર્મનો પુત્ર છું;' તે સાંભળીને માતાજી કહે: 'તમે વૃષપુત્ર હો તો વૃષ કહેતાં ધર્મની ધુરને ધારણ કરો.' બીજા શ્લોકનો અર્થ: "હે માતા, હું ધર્મનો પુત્ર છું;' ત્યારે માતા બોલ્યાં કે 'ધર્મ' તો યુધિષ્ઠિર ભીમનો ભાઇ તેને તો પુત્ર નહોતો.' 'હે માતા, હું હરિ છું;'

ત્યારે કહ્યું કે ‘ હરિ તો ઇંદ્રનુ નામ છે, માટે તે હો તો દેવતાઓના જથામા રહો.’ ત્યારે બોલ્યા કે ‘ હુ ભક્તિનો પુત્ર છુ, ત્યારે માતાએ કહ્યુ કે ‘ ભક્તિના પુત્ર તો જ્ઞાન ને વૈરાગ્ય છે ’ માતાજીની ખરી વક્રોક્તિ સાભળીને દયાળુ એવા જે શ્રીજી તે પ્રસન્ન થયા

પુન દોહરો

કહે જાનકી ‘ કયા હવે મળશો દશરથનાન ? ’
‘ રાતા રથ દશ શુ કરીશ ? એક અપાવુ દાન ’ ૪૮૭

ટીકા—સીતાજીએ કહ્યુ કે ‘ મને દશરથના લાલ ક્યા મળશે ? ’ ત્યારે રાક્ષસીએ કહ્યુ કે ‘ લાલ એટલે રાતા રથ દશને શુ કરીશ ? એક રથ જોઇતો હોય તો હમણા અપાવુ ’ એમા ‘ અવિકૃત શબ્દશ્લેષ વક્રોક્તિ ’ કહી આખા શબ્દનો શ્લેષાર્થ ન હોય પણ શબ્દમા ફેરફાર કરીને કે શબ્દને તોડીને શ્લેષાર્થ કરે તે ‘ વિકૃતશ્લેષ વક્રોક્તિ ’ કહેવાય, જેમકે એક મુસલમાન અમલદારના ગાડીવાને ગઈ પાસેથી લાચ લીધી તે વાત તે મુસલમાન અમલદાર જાણી ત્યારે ગાડીવાનને ઠપકો દીધો કે

દોહરો

સબે માન લુચ્ચેહ હે ગાડીમાન દરમાન,
‘ સુણી ગાડીવાને કહ્યુ સચ્ચુ એ મે'રબાન ૪૮૬

ટીકા—અમલદારે કહ્યુ કે ‘ જેટલા ખાન કહેવાય છે તે બધા લુચ્ચા છે,’ ત્યારે ગાડીવાને વિકૃત વક્રોક્તિમા કહ્યુ કે ‘ આપ સાચ કહો છો, મહેરબાન ’ મતલબ કે આપ પણ ‘ ખાન ’ કહેવાઓ છો તે પણ શબ્દ શ્લેષ વક્રોક્તિ ’ કહેવાય.

અર્થશ્લેષ વક્રોક્તિ

દોહરો

ક્યા છે તારો પશુપતિ ? ક્યા ભિક્ષુક ભર્તાર ?
મધુવનમા પશુ પાળવા, ભિક્ષુક બળિને દ્વાર. ૪૮૫

ટીકા—લક્ષ્મીજિયે પારવતીજીને પૂછ્યુ કે ‘ તારો પશુપતિ ક્યા છે અને તારો ભિખારી ભરતાર ક્યા છે ? ’ ત્યારે પારવતીએ વક્રોક્તિમા કહ્યુ

કે 'પશુપતિ વૃંદાવનમાં પશુ પાળવા ગયો છે અને ભિક્ષુક બળિ રાજાને બારણે માગવા ગયો છે.' મતલબ કે 'તારો પતિ પશુ પશુને પાળનાર અને ભિક્ષાનો માગનારો છે.'

કાકુ વક્રોક્તિનું ઉદાહરણ

દોહરો

તે તપ ખરો ગણાય જો પનવટ પર તપ થાય,
તે સુણીને બીજે કહ્યું: તે તપ ખરો ગણાય. ૪૮૬

ટીકા—એમા 'ગણાય' એ શબ્દ ઉપર ભાર મૂકીને 'તપ ખરો ગણાય નહિ' એમ કહ્યું માટે 'કાકુ વક્રોક્તિ' કહેવાય.

૯૩. સ્વભાવોક્તિ અલંકાર

દોહરો

જાતિ સ્વભાવ વર્ણવે જાત્યાદિકનો જેહ,
'સ્વભાવોક્તિ' શુભ નામનો અલંકાર છે એહ. ૪૮૭

ટીકા—રામચંદ્રજી વનમાં જતાં વસ્તીનાં લોકોએ પાદર જતાં રોક્યા અને કહ્યું કે દશરથ રાજા દેહ મુકશે ને ભરત રાજ કરશે જ નહિ. માટે અમારો રાજા કોણ તે ઠરાવીને પછી જાઓ. ત્યારે રામે કહ્યું કે રાજા થવાને કોણ ના પાડશે? આ બાળકો રમે છે તેમાથી ગમે તેને પૂછો, તોપણ રાજા થવાની ના પાડશે નહિ. પછી તેમાંથી એક વાઘરીનો છોકરો હાથમાં આવ્યો તેને પૂછ્યું કે તને રાજગાદી મળે તો તું કેવી રીતે રાજ કરે, ત્યારે તે બાળકે પોતાના જાતિસ્વભાવ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો તેનું કવિત:

વાઘરીનો જાતિ-સ્વભાવ

કવિત

સોનાનો સજાયો ને શલાડીએ સોનાની કરું,
ચાંદીનો તો ચીપિયો કરાવીને વત્તાં કરું;
નરેણિયે લટકાવું લૂમખા હીરા મોતીના,
ખોટું નહિ વચન આ કહું છું ખરેખરું;

કાતર ને કાંશકો કરાવું ઊંચા કુંદનનો,
કોયળા તો કિનખાબની વિશેષ વાવરું;
મળે રાજશાહી તો આ ખાદીનો રૂમાલ ખોઈ
ઉમદા એકાદી શાલ પાથરણે પાથરું. ૪૮૮

ટીકા—એમાં વાળંદની જાતિસ્વભાવની વાણીનું વર્ણન કર્યું.

ક્રિયા જાતિ-સ્વભાવ

ઉપજાતિ વૃત્ત

સુમાર્ગ નીચી નજરે નિહાળે,
પ્રલંબ માળા કરમાંહીં ઝાલે,
જુઓ, રૂડો સંત-સમૂહ જાય,
રસ્તે જતાં કીર્તન તેહ ગાય. ૪૮૯

ટીકા—એમાં સંતની જાતિસ્વભાવની ક્રિયાનું વર્ણન કર્યું.

૯૪. ભાવિક અલંકાર

દોહરો

વર્ણન ભૂત ભવિષ્યનું કરિયે સાક્ષાત્કાર,
'ભાવિક' નામે તે ભણ્યો અલંકાર ભણનાર. ૪૯૦

ટીકા—એક ઠાકોરે ચારણને ઘોડી આપી તે ઘરડી છે એમ જાણીને તે ચારણે ઘોડીના મોઢા આગળ કાન ધર્યો અને કહ્યું કે 'મને ઘોડી કાંઈક કહે છે;' ત્યારે ઠાકોરે પૂછ્યું કે 'શું કહે છે?' ત્યારે તે ચારણે કહેલું ભૂતાર્થ-સાક્ષાત્કાર વર્ણન:

કવિત

•ઘોડી કહે છે જે મને ઘણા ઘણા જુગ થયા,
કૌરવને પાંડવ તો કાલે થઈ ગયા છે;
રામને રાવણ લડ્યા તે મારી નજરે તરે,
થંભમાંથી નરસિંહ હમણાં જ થયા છે,

સુર ને અસુર મળી સાગર વલોવ્યો તેના
ધમકારા ઘણા મારે કાને વાગી રહ્યા છે;
લાવ્ય માડું જોડાવી તો આવું તારી સાથે આજ,
પાળજે મને જો તારા દિલમાંહીં દયા છે.   ૪૯૧

ટીકા—એમાં થોડીનું ઘરડાપણું જણાવ્યું. આવ્યર્થ–સાક્ષાત્કાર વર્ણન :

કવિત

મદોદરી રાવણને કહે : સુણો મારા નાથ,
લીધી લંકા રામે એવું નજરે નિહાળું છું;
પુત્ર પરિવાર મોત આવિયું તમારું મોત,
ભડભડ મોટી ચિતા સળગતી ભાળું છું;
ચાંદલા ને ચોટલો ને ચૂડો તે તો જાણે હું તો
વિધવા થઈને મારા તનમાંથી ટાળું છું;
વિભીષણે લીધું રાજ, તમારું થયું અકાજ,
એવું એવું દેખી આંસુ આંખમાંથી ઢાળું છું.   ૪૯૨

૯૫. ઉદાત્ત અલંકાર

દોહરા

અદ્‌ભુત કામ થયું હતું, એથી આ પ્રખ્યાત
સ્થળ વખાણિયે એમ કહી, એનું નામ ‘ઉદાત્ત.’   ૪૯૩

ઉદા૦—હિંડોળે હીંચ્યા હરિ, મુગટ ધર્યો'તો શિર,
કર મુરલી લીધી હતી, તે આ તળાવતીર.   ૪૯૪

પુનઃ

અહો હરિભક્તો, જુઓ ભલું બેટિયા ગામ,
કૃત્યાને કૃત્યારિએ હણી હતા આ ઠામ.   ૪૯૫

ઉદાત્તાલંકાર બીજો

દોલતનો દઈ દાખલો, વર્ણન કરિયે વાત,
અદ્‌ભુતતા એમાં દીસે એ પણ ‘અન્ય ઉદાત્ત.’   ૪૯૬

કોહિનૂર (હીરો) ધન કોટિનો ગયો વિલાયત દેશ,
તે પંજાબ નૃપાળની લક્ષ્મી કેરો લેશ. ૪૯૭

૯૬. અત્યુક્તિ અલંકાર

દોહરા

ઉદારતા શરવીરતા ઇત્યાદિક ગુણ જેહ,
અદ્ભુત અસત્ય વર્ણવે, 'અત્યુક્તિ' જે એહ. ૪૯૮

ચક્રવર્તી કવિને કર્યા, રીઝ્યો ભોજ ભૂપાળ,
તે રાજાના ત્રાસથી ડરે સાત પાતાળ. ૪૯૯

પુનઃ એકત્રીસો સવૈયો

જોમન વરતાજો જોરાવર ધંધ મચાવે, પાડે ધાડ,
તેનાં પગલાંના પડઘાથી કલકત્તે દેવાય કમાડ;
જેપુરમાં પણ જેના નામે બહુ રોતું છાનું રૂહે બાળ,
જેના ભયથી રાતે જાગે કાશીનો કંપે ભૂપાળ. ૫૦૦

ટીકા—અદ્ભુત ને ન્હડું શૂરવીરપણું કે ઉદારતા આદિક વર્ણવે તે 'અત્યુક્તિ અલંકાર' છે અને હવેલી ને ચંદ્રમંડળનો યોગ થાય જ નહિ તેને યોગ થયો કલ્પે તે 'સંબંધાતિશયોક્તિ,' અને જેને યોગ થવાનો સંભવ હોય, જેમ કે કલ્પવૃક્ષનો આદર કરવાનો સંભવ છે તેમ છતાં અમે કલ્પવૃક્ષને આદરતા નથી, એવો અયોગ કલ્પે તે 'અસંબંધાતિશયોક્તિ' અલંકાર છે.

૯૭. નિરુક્તિ અલંકાર

દોહરા

અર્થ કલ્પિયે નામનો જોગે જુદી રીત,
અલંકાર એ તો કહ્યો 'નિરુક્તિ' નામ ખચીત. ૫૦૧

અદાલને જડજે કર્યો અણસમજે અન્યાય,
જોતાં તે તો જડ જ (=મૂર્ખ જ) છે એવું નામ જણાય ૫૦૨

૯૮. પ્રતિષેધ અલંકાર

દોહરા

હોય પ્રસિદ્ધ નિષેધ, પણ વદિયે વળી નિષેધ,
'પ્રતિષેધાલંકાર' તે સમજે પુરુષ સુમેધ. ૫૦૩

કહ્યું ક્ષત્રિયે વિપ્રને: સજવો આ સંગ્રામ,
તે તો લઈને લાડવા જમવાનું નથી કામ. ૫૦૪

૯૯. વિધિ અલંકાર

દોહરા

સિદ્ધ થવાનો વિધિ કહે, હોય વસ્તુ તો સિદ્ધ,
અલંકાર 'વિધિ' નામ છે, સમજે પુરુષ પ્રસિદ્ધ. ૫૦૫

રણમાં માથાં રડવડે, અસ્ત્રશસ્ત્ર અથડાય,
ક્ષત્રીસુત એ અવસરે ખરો ક્ષત્રી દેખાય. ૫૦૬

૧૦૦. હેતુ અલંકાર

દોહરો

કારણ કારજ સાથ જ્યાં વર્ણન કરે વિચારી. ૫૦૭

હોય 'હેતુ' એ નામનો અલંકાર સુખકારી.
પ્રભુ પધાર્યો લોજ (=લોએજ ગામ)માં, સંત વસે જે ઠામ,
ઉદ્ધવમત-ઉત્કૃષ્ટતા કરવાને તે કામ, ૫૦૮

ટીકા—એમાં કારણ અને કાર્યનું સાથે વર્ણન કર્યું. વળી જણાવનાર અને જાણવું તે બેનું જ્યાં સાથે વર્ણન હોય તે પણ પેલા પ્રકારનો જ 'હેતુ અલંકાર' છે; જેમકે

દોહરો

દેવાલયના ઘંટનો ઘોષ થયો પરભાત,
સમય સુ ઈશ્વર-સ્મરણનો થવાની જાણી વાત. ૫૦૯

હેતુ અલંકાર બીજો

કારણ ને કારજ મળી એક જ કહિયે એહ,
'હેતુ અલંકૃતિ 'નો કહ્યો ભેદ બીજો તો તેહ. ૫૧૦

કામાદિકને કળિ વિશે જાણ્યઃ જનો અનેક,
તે તો શ્રીહરિની કૃપા એ જ સમજવી એક. ૫૧૧

હરિગીત છંદ

પ્રાચીન અર્વાચીન જનના મત તપાસી અખંડિતે
શત આ અલંકારો લખ્યા છે અપ્પય દીક્ષિત પંડિતે;
અનુસાર એનો લઈ વિહારીલાલ આચાર્યે સહી
કૃત અલંકારાદર્શ ગ્રંથ; ન શબ્દ નિર્બંધ રજ કહી. ૫૧૨

इति सर्वालंकारशतनिरूपणं नाम प्रथम प्रकरणम् ॥ १ ॥

રસવદાદિ પ્રકરણ

નવ રસનાં નામ

દોહરો

રસ શૃંગાર[1] ને હાસ્યરસ[2] કરુણા[3] રૌદ્ર[4] સુ વીર[5]
ભય[6] બીભત્સ[7] અદ્ભુત[8] અને શાંત[9] સુ નવ રસ ધીર. ૧

ટીકા--'રતિ' એટલે પ્રીતિમાંથી શૃંગાર રસ ઉપજે છે. કહ્યું છે કે विषयतो विरतिश्च हरौ रतिः; મતલબ કે પરમેશ્વરમા પ્રીતિ હોય તેનું નામ પણ રતિ કહેવાય; પણ આપણા દેશના કવિયો સ્ત્રી પુરુષની પ્રીતિને જ શૃંગારરસ કહેવા લાગ્યા તેથી રસની નવની સંખ્યાનો નિયમ રહ્યો નહિ; સંખ્યાવાચક શબ્દોમાં વસુ ૮ આઠ, સંગીત સ્વર ૭ સાત, કાવ્યના રસ નવ કહ્યા છે, અને વાત્સલ્યરસ આદિ નવા રસો કલ્પવા પડયા અને અતિશે નિર્લજ્જ વર્ણનને રસ કહેવા લાગ્યા; સત્પુરુષો એવા નિર્લજ્જ વર્ણનને શૃંગારરસ કહેતા નથી, પણ અનીતિનું વર્ણન કહે છે. સુંદરદાસે, બ્રહ્માનંદ સ્વામિયે તથા મુક્તાનંદ સ્વામી આદિકે કહ્યું છે કે

દોહરો

रसिकप्रिया रसमंजरी इन आदिक रसग्रंथ
मुक्त कहे मतिमंदकूं सबहि नरकके पथ. २

પિતા પાસ પણ વાંચતાં કન્યા લાજે કોય,
જરૂર કવિતા જાણવી અનીતિની એ હોય. ૩

રામ સીતાના સ્નેહનું વર્ણન રસ શૃંગાર,
કામ કટાણું રસ નહિ, વળી રસ નહિ વ્યભિચાર. ૪

ટીકા—નિર્લજ્જ ગ્રંથો ઘણા થવાથી આપણા દેશમાં સ્ત્રિયોને ભણાવવાનો ચાલ બંધ કરવો પડયો હોય એમ જણાય છે; માટે વિદ્વાનોએ એવા ગ્રંથોનો નાશ કરીને નવ-રસમય નીતિના ગ્રંથો પ્રવર્તાવવા જોઇયે.

સ્થાયી ભાવ

દોહરા

જે સુણમાં તે રસ રહે, સ્થાયી ભાવ છે નામ,
તે નવ ગુણ તમને કહું, સુણજો સુજન તમામ. ૫
રતિ હાંસી ને શોક રીસ હિંમત ભય નિંદા ય
અદ્ભુતતા શાંતિ વળી સ્થાયી ભાવ ગણાય. ૬

આલંબન ઉદ્દીપનાદિ વિભાવ

ટીકા—પરમેશ્વરની મૂર્તિને જોઈને ભક્તને રતિ ઉપજે, કામીને સ્ત્રી પુરુષને જોઈને રતિ ઉપજે, લોભીને ધન જોઈને ને કોઈને પુત્રાદિકને જોઇને અતિશે રતિ કહેતા પ્રીતિ ઉપજે, તે શૃંગારરસનું આલંબન કહેવાય કોઈનું ભોળાપણું અથવા ભૂલથી અવળી ક્રિયા કરતા જોઇને મનમાં હસવું આવે તે હાસ્યરસ અને જેને જોયાથી હસવું આવે તે હાસ્યરસનું આલંબન કહેવાય. કોઈનું દુઃખ કે દિલગીરી જોઈને કે સાંભળીને દયા ઉપજે તે કરુણ રસ. કોઇના ક્રોધનું વર્ણન તે રૌદ્રરસ ને કોઈના ઉત્સાહનું એટલે હિંમતનું વર્ણન તે વીરરસ. ભયનું વર્ણન કે દેખાવ જોઈને મનમા જે રસ ઉપજે તે ભયાનક રસ, અને કોઈની નિંદા કે ગ્લાનિનું વર્ણન કે દેખાવથી મનમાં જે રસ ઉપજે તે બીભત્સ. આશ્ચર્ય ઉપજે તે અદ્ભુતરસ, એટલે આશ્ચર્ય તે અદ્ભુતરસનો સ્થાયી ભાવ અને જેનાથી તે ઉપજે તે રસનું આલંબન જાણવું. જે જોઈને કે સાભળીને મનમા શાંતિ ઉપજે અને કામ ક્રોધ લોભ મોહ આદિક દુર્ગુણ રહે નહિ તે શાંતરસ કહેવાય. રસ એટલે સ્વાદનું નામ છે, માટે સજ્જનને જેમાં સ્વાદ ઉપજે નહિ તે રસ કહેવાય નહિ. પણ શ્વાન સૂકર જેવા પામર જીવના રસ જુદા છે; જેમકે ખરને સાકરમાં સ્વાદ લાગે નહિ. જેના જોગથી રસની પુષ્ટિ થાય તેને રસનું "ઉદ્દીપન" કહેવાય; જેમકે ઉત્સવ થતો હોય ને પ્રભુના મહિમાનાં કીર્તન ગવાતાં હોય ત્યારે પ્રભુમાં પ્રીતિની પુષ્ટિ થાય છે, અને વેશ્યાઓ ગાતી હોય ને મધુપાન થતુ હોય ત્યારે વિષયી જીવને વિષયરસની પુષ્ટિ થાય. મેઘ-ગર્જના વસંતઋતુ ને બાગ ઇત્યાદિક જોઈને ભક્તને પ્રભુ સાંભરે છે અને વિષયીને સ્ત્રી પુરુષ સાંભરે છે અથવા રસની પુષ્ટિ થાય છે, માટે તે

શૃંગારરસનું 'ઉદ્દીપન' છે. હાસ્યરસમાં બધા હસી રહ્યા પછી બીજો હસવા લાગે તો બધાને ફરીથી વધારે હસવું આવે તે હાસ્યરસનું 'ઉદ્દીપન' છે. રણસંગ્રામ વીરરસનું 'આલંબન' છે. લડાઈનાં વાજાં વાગે, સિંધુડા રાગ ગવાય તે વીરરસનું 'ઉદ્દીપન' છે. એ રીતે નવે રસનું જાણી લેવું. એ આલંબન ને ઉદ્દીપનનું નામ જ "વિભાવ" છે, કેમકે મનમાં રહેલા રતિ આદિક સ્થાયી ભાવ તેને વિશેષે પ્રકટ કરે, માટે તેનું નામ "વિભાવ" અને તે પછી આંખમાં આંસુ આવે રોમાંચ થાય ઇત્યાદિક ચિહ્ન જણાય તે "અનુભાવ" ગણાય. તે અનુભાવને પણ સહાયતા એટલે પુષ્ટિ કરે તે "વ્યભિચારી ભાવ" કહ્યા છે. તેની સંખ્યા તેત્રીશ છે.

વ્યભિચારી ભાવનાં તેત્રીશ નામ

"નિર્વેદ" એટલે વૈરાગ્ય. શૃંગારરસ કે વીરરસ આદિક કોઈ રસ ઊપજે ત્યારે બીજી સર્વે વસ્તુમાંથી રાગ ઊઠી જાય એવી ચેષ્ટા જણાય તે. ૧

"ગ્લાનિ" એટલે વહાલાના વિયોગથી મોઢું ઝાંખું પડી જાય તે. ૨

"શંકા" એટલે મનમાં શંકા થાય કે મારા શા દોષથી પ્રભુ મને મળતા નહિ હોય તે. ૩

"અસૂયા" એટલે કોઈ ઉપર ઈર્ષ્યા ઊપજે કે મને મળવા આવતાં પ્રભુને બીજા ભક્તે રોક્યા હશે, પછી તેના ગુણમાં દોષ કલ્પે તે. ૪

'મદ' એટલે શૃંગારસથી કે વીરરસથી મનમાં મદ ચડે તે. ૫

"શ્રમ" એટલે પ્રભુને મળવા મહેનત કરે તે. ૬

"આલસ્ય" એટલે વિયોગથી કાંઈ કામ સૂઝે નહિ અને આળસ થાય તે. ૭

'દીનતા' એટલે ઘણા પ્રેમથી પ્રભુ આગળ દીનતા દેખાડે તે. ૮

'ચિંતા' એટલે વિયોગથી ચિંતા થાય તે. ૯

'મોહ' એટલે મનમાં મૂંઝવણ થાય, યોગ્ય અયોગ્યનું ભાન રહે નહિ તે. ૧૦

'સ્મૃતિ' એટલે વારે વારે પ્રભુ સાંભરે તે. ૧૧

'ધૃતિ' એટલે પ્રભુમાં વિશ્વાસથી ધીરજ રાખે તે. ૧૨

'લજ્જા' એટલે વિયોગથી રોવાઈ જવાય, પણ લોકની લાજ આવે તે. ૧૩

'ચપળતા' એટલે પ્રેમને વશ થઈને આમથી આમ દોડે તે. ૧૪

વીરરસમાં ચપળતા હોય, કરુણારસમાં પણ તેનું દુ:ખ મટાડવા દોડે ને ક્રોધમાં પણ દોડાય, ઈત્યાદિ કેટલાએક ભાવ ઘણા રસમાં પ્રવર્તે છે તે માટે આ વ્યભિચારી કહ્યા છે.

'હર્ષ' એટલે આનંદ ઊપજે તે. ૧૫

'આવેગ' એટલે ઉતાવળે કાંઈ કરવાનો વેગ મનમાં આવે તે. ૧૬

'જડતા' એટલે રસમાં લીન થઈ જવાય તે. ૧૭

'ગર્વ' એટલે મનમાં અભિમાન આવે તે. ૧૮

'વિષાદ' એટલે મનમાં ખેદ ઊપજે તે. ૧૯

'ઉત્સાહ' એટલે મનમાં હિંમત આવે તે. ૨૦

'નિદ્રા' એટલે ઊંઘ આવે તે. ૨૧

'અપસ્માર (મૂર્છા)' એટલે શરીરનું ભાન વીસરી જાય તે. ૨૨

'સ્વપ્ન' એટલે સ્વપ્નમાં પ્રભુ દેખાય તે. ૨૩

'વિબોધ' એટલે એકદમ જાગી ઊઠવું તે. ૨૪

'અમર્ષ' એટલે ક્રોધ ચડાવવો તે. ૨૫

'અવહિત્થ' એટલે લાજે કરીને શરીરનો વિકાર ઢાંકવો તે. ૨૬

'ઉગ્રતા' એટલે બિવરામણું રૂપ કરવું તે. ૨૭

'મતિ' એટલે બુદ્ધિ. ૨૮

'વ્યાધિ' એટલે વિયોગથી મંદવાડ આવવો તે. ૨૯

'ઉન્માદ' એટલે ગાંડા જેવું થઈ જવું તે. ૩૦

'ત્રાસ' એટલે ભય પામવું તે. ૩૧

'વિતર્ક' એટલે મનમાં ઉપરાઉપરી વિચાર થવા તે. ૩૨

'મરણ' એટલે વિયોગના દુઃખ થકી અથવા અતિશે અદ્ભુત રસ ઊપજવાથી મરણાવસ્થા જેવું થાય તે. ૩૩

૧. રસવત્ અલંકાર

દોહરો

સ્થાયી ભાવ જ્યાં અંગી છે, અંગ હોય રસ એક,
તે 'રસવદલંકાર' છે, જાણે જન સવિવેક. ૭

ટીકા—રતિ હાંસી આદિક જે નવ સ્થાયી ભાવ છે તેમાંનો કોઈ ભાવ તે અંગી હોય અને નવ રસમાનો કોઇ રસ અંગ હોય તે 'રસવદલંકાર' છે. 'રતિ' સ્થાયી ભાવનો શંગારરસ સજાતીય છે અને 'શોક' સ્થાયી ભાવનો કરુણારસ સજાતીય છે. એ રીતે બે સજાતીય મળ્યા હોય તોપણ 'રસવદલંકાર' થાય; જેમકે

દોહરો

અતિ રતિ કરીને હું નમું ભક્તિ-ધર્મકુમાર,
રોમકૂપમાં જેહના છે બ્રહ્માંડ અપાર. ૮

ટીકા—એમાં ભક્તની અતિ પ્રીતિ તે સ્થાયી ભાવ છે ને અંગી છે, અને રોમકૂપમાં અનેક બ્રહ્માંડ કહ્યા તે અદ્ભુતરસ છે તે અંગ છે; એ રીતે રતિ સ્થાયી ભાવને અદ્ભુતરસ મળ્યો તે 'રસવત્ અલંકાર' કહેવાય. એમાં રતિ અને અદ્ભુતરસ એ બે વિજાતીય છે.

રસવત્ અલંકારનો બીજો ભેદ

દોહરા

વર્ણન કરિયે એક રસ, થાય બીજાનું અંગ,
તે 'રસવદલંકાર' છે, મળેલ રસ બે સંગ. ૯

ઉપજાતિ વૃત્ત

શ્રીરામચંદ્રે અતિ રીસ આણી ઉત્સાહથી એક જ તીર તાણી
છેદ્યાં રિપુનાં દશ સર્વ શિર, એવા રઘુનંદન ધરવીર. ૧૦

ટીકા—એમાં રઘુનાથજીની શૂરવીરતાનું વર્ણન કર્યું તે વીરરસ છે; પણ પ્રથમ કહ્યું કે રીસ ચડાવીને તીર તાણ્યો તે રૌદ્રરસ છે, પણ તે અવાંતર છે માટે તે વીરરસનું અંગ છે અને વીરરસ અંગી છે. અંગ એટલે શરીર ને અંગી એટલે જીવ, માટે જે રસ પ્રધાન હોય તે જીવ કહેવાય. એ રીતે રૌદ્ર ને વીર એ બે રસ મળવાથી 'રસવત્ અલંકાર' થયો.

૨. પ્રેયસ્ અલંકાર

દોહરો

ભાવ કહ્યા તેત્રીશ છે એકે અંગ થનાર,
અંગી એક રસ જ્યાં તે 'પ્રેયોલંકાર.' ૧૧

ઉપજાતિ વૃત્ત

અહો થયા અંતર્ધાન શ્રીજી,
કાયા અમારી હજી તો રહીજી.
ધિક્ જીવવું આ જગમાં અમારું;
જરૂર આ ભાગ્ય ફર્યું નઠારું. ૧૨

ટીકા—એમાં શ્રીજી ઉપરનો અતિ પ્રેમ અને તેના વિયોગરૂપી વિપ્રલંભ શૃંગારરસનું વર્ણન કર્યું તે અંગી છે અને 'હવે જીવવું ધિક્ છે' એમ કહ્યું તે નિર્વેદ એટલે વૈરાગ્ય તે તેનું અંગ છે; માટે 'પ્રેયોલંકાર' છે.

પ્રેયસ અલંકાર બીજો

દોહરો

ભાવ અંગ જ્યાં હોય વળી ભાવ અંગી પણ હોય,
તે 'પ્રેયોલંકાર' છે, કહે એમ કવિ કોય. ૧૩

ઉપજાતિ વૃત્ત

ભીતિ સહુને યમદૂત કેરી, વિચારણા એવી થઈ ઘણેરી,
ત્યાં કાળને ત્રાસ પમાડનાર શ્રીજી સ્મર્યા, બંધ પડ્યા વિચાર. ૧૪

ટીકા—એમાં યમદૂતનો ભય કહ્યો તે અંગ છે અને કાળને ભય પમાડનાર શ્રીજી તેના ભયનું વર્ણન કર્યું તે ભય અંગી છે; એ રીતે અંગ ને અંગી બેય ભય ભાવ છે, માટે તે 'પ્રેયોલંકાર' છે.

રસાભાસ તથા ભાવાભાસ

દોહરો

રસ કે ભાવ અયોગ્ય જ્યાં 'રસાભાસ' તે નામ,
તેમજ 'ભાવાભાસ' તે સમજો સજ્જન આમ. ૧૫

ટીકા—રસ અથવા ભાવ પૂરો ન હોય અથવા અયોગ્ય હોય તે 'રસાભાસ' ને 'ભાવાભાસ' કહેવાય.

૩. ઊર્જસ્વિત્ અલંકાર

દોહરો

અંગી ભાવ ગણાય જ્યાં 'રસાભાસ' તે અંગ,
ઊર્જસ્વિત્ એને કહે, મળે એમ બે સંગ. ૧૬

ઉપજાતિ વૃત્ત

શિયાજીરાવે રતિ ભાવ આણી,
પૂજ્યા પ્રભુને નિજ ઇષ્ટ જાણી,
દેખી દીવાને (વિહુઆ દીવાને) પણ હાથ જોડી
પ્રીતિ જણાવી વચનેથી થોડી. ૧૭

ટીકા—એમાં શિવાજીરાવનો પ્રેમરૂપ રતિ ભાવ પૂરો છે તેનું અંગ દીવાનજીનો રતિરૂપ 'રસાભાસ' છે, માટે 'ઊર્જસ્વિત્ અલંકાર' છે.

ઊર્જસ્વિત્ અલંકાર બીજો

દોહરો

ભાવ અંગી જ્યાં હોય તે 'ભાવાભાસ' જ અંગ,
એ પણ 'ઊર્જસ્વિત્' છે અલંકાર ઉત્તંગ. ૧૮

ઇંદ્રવજ્રા વૃત્ત

જો તું નિહાળી પ્રિય મિત્ર એહ,
વૈરાગીની ટોળી જણાય જેહ;
વૈરાગ્ય તેને તન વેશ માત્ર,
ટોપી શિરે છે, કર તુંબીપાત્ર. ૧૯

ટીકા—એમાં કહ્યું કે 'હે પ્રિય મિત્ર' એમાં પ્રીતિનો ભાવ છે તે અંગી છે, તે મિત્રને વૈરાગીની ટોળી દેખાડી તેને શરીરે વેશ માત્ર વૈરાગ્ય હતો, માટે તે 'ભાવાભાસ' છે, માટે તે 'ઊર્જસ્વિત્' અલંકાર' છે

ઊર્જસ્વિત્ અલંકાર ત્રીજો

દોહરો

દીસે 'ભાવાભાસ' ને રસ કેરું જ્યાં અંગ,
'ઊર્જસ્વિત્ ત્રીજો' કહે કવિજન ધરી ઉમંગ. ૨૦

ઉપજાતિ વૃત્ત

વિવેક બોલ્યો : બટુ કોણ માત્ર?
તપસ્વી છે, નિર્બળ છેક ગાત્ર.
જ્યોતીશ હું હિંમત આણી એને,
જવા નહિ દેઉં જરૂર તેને. ૨૧

ટીકા—એમાં પ્રભુની અયોગ્ય નિંદા કરી માટે તે નિંદા 'ભાવાભાસ' છે, અને પોતાની બહાદુરી જતાવી તે વીર માટે ત્રીજા પ્રકારનો 'ઊર્જસ્વિત્ અલંકાર' છે.

ઊર્જસ્વિત અલંકાર ચોથો

દોહરો

રસ પૂરો તે અંગી છે, રસાભાસ તે અંગ,
'ચોથો ઊર્જસ્વિત' તે અલંકાર અણુભંગ. ૨૨

ઉપજાતિ વૃત્ત

અરીમને પીડ પમાડવામા છે શૂરવીરો બહુ આ સમામા;
સંગ્રામ દેખી ડરી નાસી જાય, શસ્ત્રો ધરી ટોળટ તે કુલાય ૨૩

ટીકા—એમા બીભત્સ રસનું વર્ણન છે તે અંગી છે અને અરીજન પીડા કરવામા શૂરવીર કહ્યા તે વીરરસાભાસ છે તે અંગ છે; માટે તે ચોથા પ્રકારનો 'ઊર્જસ્વિત અલંકાર' થયો.

૪. સમાહિત અલંકાર

દોહરો

કરે ભાવની શાનતા 'ભાવશાંતિ' કહેવાય,
તે છે રસનું અંગ જ્યાં 'સમાહિત' ત્યાં થાય. ૨૪

ઉપજાતિ વૃત્ત

દુષ્ટે પ્રભુ ઉપર ધૂળ નાંખી,
ચડી ખરી રીસ દબાવી રાખી.
ક્ષમા-રૂપી ખડ્ગ સ્વીકારી લીધું,
ઉત્સાહ આણી જગ વશ્ય કીધું. ૨૫

ટીકા—એમા રીસ ચડી પણ દબાવી રાખી તે 'ભાવશાંતિ' છે તે અંગ છે, જગત વશ્ય કીધું તે વીરરસ છે તે અંગી છે, માટે 'સમાહિત અલંકાર' છે

૫. ભાવોદય અલંકાર

દોહરો

એકે રસનું અંગ જ્યાં ભાવ ઉદય થનાર,
'ભાવોદય' એ નામનો અલંકાર નિરધાર. ૨૬

ઉપજાતિ વૃત્ત

ઉત્સાહથી અર્જુન જુદ્ધ કાજ
જતો હતો જ્યાં લઈ સર્વ સાજ,
ભાળ્યા સગા પૂજ્ય ભલા અભેદ,
ખરેખરો ત્યાં ઊપજ્યો જ ખેદ. ૨૭

ટીકા—એમાં વીરરસ અંગી છે અને ખેદરૂપી ભાવ ઉપજ્યો તે અંગ છે; માટે 'ભાવોદય અલંકાર' છે.

૬. ભાવસંધિ અલંકાર

દોહરો

ભાવ તણુ કે રસ તણુ અંગ વિરુદ્ધ બે ભાવ,
'ભાવસંધિ' તેને કહે અલંકાર કવિરાવ ૨૮

ટીકા—એક એકથી વિરુદ્ધ એવા બે ભાવનો જોગ તે અંગ હોય અને રસ કે ભાવ અંગી હોય તે 'ભાવસંધિ અલંકાર.'

ઉપજાતિ વૃત્ત

શ્રીરામજીમાં નિજ માત કેરો,
જોવે સમે પ્રેમ વધ્યો ઘણેરો;
'વને જવું' એમ પિતા ઉચારે,
ઉત્સાહ શંકા થઈ તેહ વારે. ૨૯

ટીકા—એમાં કૌશલ્યા માતાનો પ્રેમરૂપી ભાવ તે અંગી છે, અને પિતાનું વચન પાળવા જવાનો ઉત્સાહ તથા માને રોતાં મૂકીને કેમ જવાય એ શંકા તે બે ભાવ એકબીજાથી વિરુદ્ધ થયા તે અંગ છે, માટે 'ભાવસંધિ અલંકાર' છે ઉત્સાહથી વનમાં જાય તોપણ વિયોગે પ્રેમ વધે માટે પ્રેમને પુષ્ટિકર્તા છે અને શંકાથી જો ઘેર રહે તોપણ માતાજીની પ્રીતિને તે શંકા પુષ્ટિ કરે એવી છે, એ રીતે જવું અને શંકા એ બે ભાવ પરસ્પર વિરોધી છે, પણ તે બેય માતાના પ્રેમને પુષ્ટિ કરે એવા છે

૭. ભાવશબલતા અલંકાર

દોહરો

કાઈક રસનું અંગ જ્યાં ઘણા ભાવ કહેવાય,
અલંકારનું નામ તે 'ભાવશબલતા' (ઘણાપણું) થાય. ૩૦

શિખરિણી વૃત્ત

વિયોગે શ્રીજીને દુખભર મુનિ સચ્ચિદ કહે:
મળે ક્યારે સ્વામી? જન-સુખદ છે, નહિ રહે,
દીવાનો થૈ ડોલું, ઘડીક કરું નિશ્ચે વિવિધિના,
દીઠા સ્વપ્ને, જાગ્યો, અધિક ભય લાગ્યો પ્રભુ વિના. ૩૧

ટીકા—શ્રીજીના વિયોગથી સચ્ચિદાનંદ સ્વામીને દુઃખ થયું તે વિપ્રલંભ શૃંગારરસ છે તે અંગી છે અને તે બોલ્યા કે મને સ્વામી ક્યારે મળશે તે 'ચિંતા' ભાવ; વળી કહ્યું કે તે પ્રભુ સ્વજનને સુખદાતા છે તે છેટે રહેશે નહિ તે 'ધૃતિ' ભાવ, દીવાનો થૈ ડોલું એ 'ઉન્માદ' ભાવ, ઘડીકમાં નાના પ્રકારના સંશયનો નિશ્ચય એટલે નિર્ણય કરું એમ કહ્યું તે 'મતિ' ભાવ, દીઠા સ્વપ્ને તે 'સ્વપ્ન' ભાવ, જાગ્યો તે 'પ્રબોધ' ભાવ, પ્રભુ વિના સૂનું દેખીને ભય ઊપજ્યો તે 'ભય' ભાવ; એ રીતે સાત ભાવ ઊપજ્યા તે શૃંગારરસનું અંગ છે; માટે 'ભાવશબલતા અલંકાર' થયો.

૮. પ્રત્યક્ષ-પ્રમાણ અલંકાર

દોહરો

શબ્દ સ્પર્શ સુરૂપ રસ ગંધ વડે જે જાણ
વસ્તુ પરખે મત વડે, તે 'પ્રત્યક્ષપ્રમાણ.' ૩૨

ટીકા—કોયલ છે કે કાગડો છે તે તેના શબ્દ ઉપરથી મેં જાણ્યું; પથ્થર છે કે કપાસ છે તે સ્પર્શ ઉપરથી જાણ્યું; કસૂંબાનો રંગ છે કે કેસૂડાનો છે તે મેં નજરે જોઈને જાણ્યું; મરચાંની ગાળી છે કે દ્રાક્ષ છે તે તેના સ્વાદ ઉપરથી જાણ્યું; કસ્તૂરી છે કે બકરાંની લીંડી છે તે તેની ગંધ ઉપરથી જાણ્યું; મારા જીવમાં અત્યારે શાંતિ છે કે વિક્ષેપ છે તે

મારા મનના અનુભવ ઉપરથી મેં જાણ્યું; એ રીતે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના છ પ્રકાર છે. આઠે પ્રકારના પ્રમાણાલંકારમાં કોઇના સંશય ઉપરથી પ્રમાણ જતાવે તે 'સંશયપૂર્વક પ્રમાણાલંકાર' છે ને કોઇપિ સંશય કર્યા વિના પોતાની મેળે તેનું પ્રમાણ કરે તે 'સાધારણ-પ્રમાણાલંકાર' આઠે પ્રકારના છે.

કવિત

એક કહે: શ્રીજી તણી વાણી અદ્ભુત જાણી,
તેથી મેં તો જાણ્યા જે આ શ્રીહરિ સાક્ષાત છે;
બીજો કહે: પ્રભુપદસ્પર્શ મેં અપૂર્વ જાણ્યો;
ત્રીજો કહે: રૂપ જોઈ જાણ્યા જગતાત છે;
ચોથો કહે: ચાખી મેં પ્રસાદી તેથી થયું જ્ઞાન;
પાંચમો કહે: પ્રસાદી પુષ્પ સૂંઘ્યાં, ભ્રાત, છે;
છઠ્ઠો કહે: અંતરમાં અનુભવ એવો થયો,
તેથી જાણ્યા પ્રભુ પુરુષોત્તમ પ્રખ્યાત છે. ૩૩

ટીકા—શ્રીજી મહારાજની વાણી સાંભળતાં પશુ પક્ષી પણ સ્થિર થઈ જાય તેથી મેં જાણ્યું કે આ સાક્ષાત્ શ્રીહરિ છે. બીજો કહે: શ્રીજીના સ્પર્શથી સમાધિમાં ગયેલા પણ જાગ્રત થાય. ત્રીજો કહે: અદ્ભુત રૂપ જોઈને પ્રાણીની નાડિયો ને પ્રાણ ખેંચાઈ જાય; ચોથો કહે: તેની પ્રસાદી ખાવાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય અને આત્મા પરમાત્માનું જ્ઞાન થાય. પાંચમો કહે: પ્રસાદીનાં પુષ્પ સૂંઘવાથી મનમાંથી કામ ક્રોધાદિક જતા રહે. છઠ્ઠો કહે: અનુભવમાં તપાસ કરતાં મારું મન કબૂલ કરે છે કે આ પુરુષોત્તમ ભગવાન છે. એ રીતે છ પ્રકારના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી કેટલાએક શ્રીજી મહારાજનો નિશ્ચય કર્યો. કહેલા અર્થને દૃઢ કર્યો તે 'કાવ્યલિંગ અલંકાર' કહેવાય. પણ આઠ પ્રકારનાં પ્રમાણમાંથી કોઈ પ્રકારના પ્રમાણે કરીને અર્થ દૃઢ કરવો તે 'પ્રમાણાલંકાર' કહ્યો છે.

૯. અનુમાન-પ્રમાણ અલંકાર

દોહરો

'ધૂમ હોય ત્યાં વહ્નિ છે' એવું જે અનુમાન
તે 'અનુમાન પ્રમાણ' છે; સમજે સૌ વિદ્વાન. ૩૪

દોહરો

ચિહ્નો સોળે ચરણુમાં, છાતીમાં શ્રી વત્સ,
એ અનુમાને જાણિયા શ્રીપુરુષોત્તમ સ્વચ્છ (નિરંજન). ૩૫

૬૦. ઉપમાન-પ્રમાણ અલંકાર

દોહરો

જ્યાં ઉપમાન વડે વગી સિદ્ધ કર્યું તે થાય,
છે ‘ઉપમાનપ્રમાણ’ તે અલંકાર કહેવાય. ૩૬

ટીકા--મળતે મળતી ઉપમા બતાવીને વાત સિદ્ધ કરિયે તે ‘ઉપમાન-પ્રમાણાલંકાર’ કહેવાય; જેમકે

દોહરો

ગુલાબ રાતા પદ્મસમ જાણે જનો સુજાણ,
જાણ્યું પુષ્પ ગુલાબનું એ ‘ઉપમાન પ્રમાણ.’ ૩૭

ઉપજાતિ વૃત્ત

જિતેંદ્રી છે ધીનર ખ્યાત જેવા
જિતેંદ્રી સર્વેશ્વર હોય એવા,
જિતેંદ્રી એવા હરિને નિહાળ્યા,
જાણ્યા પ્રભુ, સંશય સર્વ ટાળ્યા. ૩૮

૬૧. શબ્દ-પ્રમાણ અલંકાર

દોહરો

કથન સિદ્ધ કરવા જહાં દઇયે વચન પ્રમાણ,
તે તો ‘શબ્દ-પ્રમાણ’ છે અલંકાર, નર જાણ. ૩૯

ટીકા—શ્રુતિ સ્મૃતિ પુરાણ તથા લોકની કહેવત લોકાચાર તથા આત્મતુષ્ટિ આદિકનું પ્રમાણ આપિયે તે ‘શબ્દ-પ્રમાણાલંકાર’ છે.

શ્રુતિ-પ્રમાણ

દોહરો

પુરુષસૂક્તમાં પ્રભુ તણું 'પુરુષ' કહ્યું છે નામ,
તેથી 'પુરુષાકાર મેં ઈશ્વર' જાણ્યા આમ. ૪૦

સ્મૃતિ-પ્રમાણ

ખરો અહિંસા-ધર્મ છે, હિંસા મહા-અધર્મ,
એમ મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું; મનમાં સમજો મર્મ. ૪૧

પુરાણ-વચન-પ્રમાણ

જુગ જુગમાં જનમે હરિ ધર્મ થાપવા કાજ,
પુરાણમા પ્રખ્યાત છે જે બોલ્યા વ્રજરાજ. ૪૨

લોકાચાર-પ્રમાણ

મોટા જનને માન તો દૈયે સ્નેહ સહિત,
ઉત્તમ જનની એહ છે પરંપરાની રીત. ૪૩

આત્મતુષ્ટિ-પ્રમાણ

ઉભય પક્ષ જ્યા ઊચરે શ્રુતિ કે સ્મૃતિ પુરાણ,
તેમા આત્માને ગમે કરવું તેહ પ્રમાણ. ૪૪

વર્ષ પાચમે સાતમે કરવો વિદ્યાભ્યાસ,
પક્ષ જેહ મનમા ગમે તે જ પ્રમાણ પ્રકાશ. ૪૫

ટીકા—શાસ્ત્રમા કહ્યું છે કે પુત્રને પાચમે અથવા સાતમે વર્ષે વિદ્યાનો આરંભ કરાવવો, તે બે પક્ષમાથી પોતાને ગમે તે પક્ષ પ્રમાણ કરવો તેનું નામ "આત્મતુષ્ટિપ્રમાણ" છે.

૧૨. અર્થાપત્તિ-પ્રમાણ અલંકાર

દોહરા

પ્રકારાંતરે અર્થની સિદ્ધિ જહાં કરાય,
તે [illegible] કહે [illegible] પંડિ[illegible]

જે જનનું નિજ જીવતાં જપે લાખ જણ નામ,
ઇશ્વર વિના બને નહિ એવું અદ્‌ભુત કામ. ૪૭

પુનઃ

બ્રાહ્મણને ધરવાં ઘટે કંઠી તિલક નિદાન,
વિષ્ણુરૂપ કહી વિપ્રને દે છે, જન સૌ દાન. ૪૮

ટીકા—બ્રાહ્મણને કાંઇ દાન આપતાં એમ કહે છે કે 'विष्णुरूपाय ब्राह्मणाय संप्रददे' એના અર્થ ઉપરથી જણાય છે કે બ્રાહ્મણે તો વિષ્ણુરૂપ જે તુળસીની કંઠી ને ઉર્ધ્વપુંડ્ર તિલકાદિ ધારણ કરવાં પણ ત્રિપુંડ્ર કે વિભૂતિ કરી હોય અને રુદ્રાક્ષની માળા ધારી હોય ત્યારે વિષ્ણુરૂપ કેમ કહેવાય? એ 'અર્થાપત્તિ-પ્રમાણાલંકાર' છે.

પુનઃ દોહરો

દૂધાધારી આ, જુઓ, કરે નહિ આહાર.
અર્થ થકી સમજાય છે, જીવે દૂધ-આધાર. ૪૯

૧૩. અનુપલબ્ધિ-પ્રમાણ અલંકાર

દોહરા

નથી દીઠું, નથી સાંભળ્યું, નથીનું એ જ પ્રમાણ,
'અનુપલબ્ધિ' એ તો કહે અલંકાર નર જાણ. ૫૦
ઉત્તમ નરપતિનો અપયશ નથી જ એવું ધાર,
પ્રમાણ તેનું એહ છે, સુણ્યો ન કોઈ ઠાર. ૫૧

પુનઃ

કૌસ્તુભ મણિ બીજો નથી. તેનું કહું પ્રમાણ;
બીજો નથી દીઠો સુણ્યો, એ ઉપરથી જાણ. ૫૨

પુનઃ કવિત

એક સતસંગી તણો તાત જાત્રા જવા ચાલ્યો,
જુદા જુદા મિત્રે જુદી વસ્તુઓ મગાવી છે;
અષ્ટ અંગ નારી તજે, પૈસાનો પ્રસંગ તજે,
એવા સંત લાવો; વાણું સુપુત્રે સુણાવી છે;

તારે સર્વ તીર્થ જોયાં, ત્યાં જઈ તપાસ કર્યો,
પુત્ર પાસે બધી વાત આવીને બતાવી છે;
સ્વામિનારાયણ તણા સંપ્રદાય વિના કયાંય
એવી સંત તણી રીત નજરે ન આવી છે. ૫૩

૧૪. સંભવ-પ્રમાણ અલંકાર

દોહરા

સંભવ કહિયે તેહનો જેવું વર્ણન થાય,
'સભવ-પ્રમાણ' નામનો અલંકાર કવિ ગાય. ૫૪

મહાપાપી જનનો કદી થાય ખરો ઉદ્ધાર,
સુજનો, તે પણ સંભવે હરિ-ઇચ્છા-આધાર. ૫૫

પુનઃ

અજામેલ જે ઉદ્ધર્યો, એમાં નથી નવાઈ,
શ્રીહરિ કેરા સ્મરણથી ઉદ્ધરે જ, હે ભાઈ. ૫૬

૧૫. ઐતિહ્ય-પ્રમાણ અલંકાર

રુચેયા

કોઈ તણું નહિ વચન, પણ અકથ્ય વચન પ્રમાણ,
એ 'ઐતિહ્ય-પ્રમાણ' છે, જાણે જનો સુજાણ. ૫૭

ટીકા—જે વચનનો કહેનાર કોઈ નકી નહિ પણ લોકમાં ચાલતી વાત હોય તે અકથ્ય કહેવાય, તેનું પ્રમાણ આપવું તે 'ઐતિહ્ય-પ્રમાણાલંકાર.'

દોહરો

ઈડાં મીંડાં જેહને, કાન તેહને થાન,
તે કહેવત છે લોકની, પ્રમાણ એહ નિદાન. ૫૮

ટીકા—જે પ્રાણીને કાનને ઠેકાણે મીંડાં છે તેઓ ઇંડાં મૂકે છે અને જેને કાન છે તેને ધવરાવવાને થાન એટલે સ્તન છે એ વચન કોઈ શાસ્ત્રનું નથી કે કોઈ પ્રસિદ્ધ માણસનું નથી, માટે 'ઐતિહ્ય-પ્રમાણાલંકાર' છે.

इति रसवदादि-पचदशालंकार-निरूपण द्वितीयं प्रकरणम् ॥ २ ॥

સંસૃષ્ટિ-સંકર અલંકારો

૧. સંસૃષ્ટિ અલંકાર

દોહરો

શબ્દાલંકૃતિ બે મળે, બે અર્થાલંકાર,
શબ્દ અર્થ બે બે મળે તે છે ત્રણે પ્રકાર. ૧
મોતી પરવાળાં મળે, પણ તે જુદાં જણાય,
એક એકની ગરજ નહિ, 'સંસૃષ્ટિ' કહેવાય. ૨

સંસૃષ્ટિ પ્રકાર પહેલો

દોહરો

ધર્માનુજ-પ્રિય ધર્મ-સુત ધર્મ-પ્રવર્તનકાર,
પ્રભુ પરમેશ્વર પૂજ્ય પતિ વંદું વિશ્વાધાર. ૩

ટીકા—એમાં ધર્મ તે યુધિષ્ઠિર, તેના નાના ભાઈ અર્જુન, તેને પ્રિય તે જ પ્રભુ ધર્મદેવના પુત્ર અને એકાંતિક ધર્મ પ્રવર્તાવનારા, એ રીતે 'ધર્મ' શબ્દના ત્રણ અર્થ જુદા થાય માટે 'યમકાલંકાર' છે. અને 'પ્ર પ પૂ પ' એવા અક્ષરો આવ્યા તે 'અનુપ્રાસાલંકાર' છે તેનાં લક્ષણ આગળ કહેવાશે. એ શબ્દાલંકાર મળ્યા તે એવા કે એમાં યમકાલંકાર ન હોત અને એકલા અનુપ્રાસ હોત કે અનુપ્રાસ ન હોત ને યમકાલંકાર હોત તોપણ ખામી જણાત નહિ અને તે બંને અલંકાર સ્પષ્ટ દેખાય છે, કોઇ કોઈના અંગ કે અંગી નથી; માટે 'સંસૃષ્ટિ અલંકાર' છે.

બીજા પ્રકારનો સંસૃષ્ટિ

દોહરો

નીરદ જેવી શ્યામ છબિ તે હરિની સંભાર
ચરણ કમળ-રૂપી ભલાં, કર મન-અલી આગાર. ૪

ટીકા—એમાં મેઘ જેવી શ્યામ છબી શ્રીહરિની કહી તે 'ઉપમાલંકાર' છે અને ચરણને કમળરૂપી કહ્યા તથા મનરૂપી ભ્રમરને કહ્યું તે 'રૂપકાલંકાર' છે તે બે અલંકાર સ્પષ્ટ દેખાય છે, પણ એકબીજાને સંબંધ નથી; માટે 'સંસૃષ્ટિ અલંકાર' છે.

ત્રીજા પ્રકારનો સંસૃષ્ટિ

વૈતાલીય છંદ

ભમવા ભગવાનને ભજ, અઘકારી અઘકામને તજ;
ભજને ભવ રોગ તો ટળે, સુખપ્રાપ્તિ અતિ જીવને મળે. ૫

ટીકા—એમા અરધા શ્લોકમાં 'યમક' છે અને અરધામાં 'રૂપકાલંકાર' છે તે બે જુદા જુદા જણાય છે, માટે 'સંસૃષ્ટિ અલંકાર' છે. તે સંકરાલંકારનો પહેલો ભેદ છે.

૨. સંકર અલંકાર

દોહરો

જેમ પાણિને પય મળે જુદાં નહિ જણાય,
તેમ અલંકૃતિ બે મળે, 'સંકર' તે કહેવાય. ૬

અંગાંગીભાવ સંકર

દોહરા

એક અલંકૃતિ અંગ જ્યાં, બીજી અંગી હોય,
તે 'અંગાંગીભાવ' છે, કહે કવિ સૌ કોય. ૭

ઉપકારક તે અંગ છે, અંગી તે ઉપકાર્ય,
અંગી ને તો મુખ્ય છે, અંગ ગૌણ છે ધાર્ય. ૮

જુઓ, મેઘનો નાદ શુભ શંખ થકી ઊપજાય,
રૂપક-અતિશય-ઉક્તિ તે વિભાવના પણ થાય. ૯

ટીકા—એમાં ઓષ્ઠના કંઠરપી શંખમાંથી મેઘના જેવો નાદ થાય છે એ રીતે 'રૂપકાતિશયોક્તિ' અલંકાર છે તે 'વિભાવના'નું અંગ છે

અને મેઘના જેવો નાદ થવાનું કારણ શંખ નથી માટે ચોથા પ્રકારની 'વિભાવના' થઇ તે અંગી છે એ રીતે બે અલંકાર મળ્યા તે 'અંગાંગી-ભાવ સંકરાલંકાર' થયો. એમાં 'રૂપકાતિશયોક્તિ' માંથી 'વિભાવના' થાય છે, માટે તે અંગ-અંગીભાવ છે.

સમપ્રાધાન્ય સંકરાલંકાર

દોહરા

બેય અલંકૃતિ મુખ્ય જ્યાં ઉપકારક અન્યોન્ય,
તે તો 'સમપ્રાધાન્ય' છે, જાણે તે જન ધન્ય. ૧૦

ઇંદ્રપરથ અવલોકીને ઊપજે અતિ અચંભ,
જેમાં પારસમણિ તણા થળ થળ દીસે થંભ. ૧૧

ટીકા—એમાં જો કવિનો ભાવ સાચેસાચી એવી સિદ્ધિ વખાણવાનો હોય તો 'ઉદાત્તાલંકાર' છે અને જેમ આ હવેલીનાં અગ્ર ચંદ્રમંડળને અડે છે' એવી રીતે પારસમણિના થંભ હોય નહિ, પણ 'અતિશયોક્તિ'-થી વખાણવાનો કવિનો ભાવ હોય તો 'સંબંધાતિશયોક્તિ' છે એ રીતે, બે અલંકાર મુખ્ય જણાય છે માટે 'સમપ્રાધાન્ય સંકર' છે જ્યારે 'સંબંધાતિશયોક્તિ' કરિયે ત્યારે જ સમૃદ્ધિનું અતિશે વખાણ થાય અને તેમાંથી 'ઉદાત્તાલંકાર' થાય. અને જ્યારે સમૃદ્ધિનું અતિશે વખાણ કરિયે ત્યારે 'ઉદાત્તાલંકાર' થાય અને તેમાથી 'સંબંધાતિ-શયોક્તિ' થાય, માટે તે બે અલંકાર એક એકના અંગી છે ને બે સમ-પ્રાધાન્ય છે. 'લાખ રુપૈયે શેર હો પાશેરનું કેટલું મૂલ?' એ પ્રશ્નમાં પૂછનારનો અભિપ્રાય અમૂલ્ય હીરાકણી વિશે હોય તો તેનો બીજો અર્થ થાય અને બોરડીની કે પીપરની લાખ વિશે પૂછવાનો અભિપ્રાય હોય તો જુદો અર્થ થાય, તેમજ 'ચોથી વિભાવના' ને 'રૂપકાતિશયોક્તિ' એ બેમાં તથા 'ઉદાત્તાલંકાર' ને 'સંબંધાતિશયોક્તિ' માં કવિના મનનો જેવો ભાવ તેવો અલંકાર થાય.

સંદેહ-સંકર-અલંકાર

દોહરા

જુદા તે સમજાય નહિ 'એહ હશે કે એહ,'
એવો જ્યાં સંશય રહે તે 'સંકર-સંદેહ.' ૧૨

વૃષ્ટિ સદા વિજ્ઞાનની કરે પ્રભુ ઘનસ્યામ,
'પરિકર' કે 'પરિકરાંકુર' કિયો હશે આ ઠામ? ૧૩

ટીકા—એમાં 'વર્ષાદ જેવા શ્યામ પ્રભુ' કહેતાં પરમેશ્વર એવો અર્થ કરિયે તો 'પરિકરાલંકાર' થાય અને 'પ્રભુ' કહેતા 'સમર્થ એવા અને ઘનશ્યામ છે નામ જેનું' એવો અર્થ કરિયે તો 'પરિકરાંકુરાલંકાર' થાય, માટે એમાં 'પરિકરાલંકાર' હશે કે 'પરિકરાંકુરાલંકાર' હશે એવો સંશય રહે છે, માટે 'સંદેહસંકર અલંકાર' છે

એક-વાચકાનુપ્રવેશ સંકર-અલંકાર

દોહરો

દીસે વાચક એકમાં બેનો અનુપ્રવેશ,
અલંકાર એ નામનો જાણો એહ પ્રદેશ. ૧૪

ટીકા—વાચક શબ્દ એકમાં બે અલંકારનો અનુપ્રવેશ થાય કહેતાં એક અલંકારનો પ્રવેશ થયા પછી બીજા અલંકારનો પ્રવેશ થાય ને 'એક-વાચકાનુપ્રવેશ સંકર અલંકાર' કહેવાય.

દોહરો

મેલું વાદળિયું ધયું જો શ્રીહરિયે સ્યામ,
એમાં છે 'પૂર્ણોપમા' 'વાચકલુપ્તા' નામ. ૧૫

ટીકા—જેમ 'काकतालीय' એ પદ બે ઉપમાનું વાચક છે તેમજ વાદળિયું એ પદ પૂર્ણોપમાનું અને લુપ્તોપમાનું વાચક છે તેમાં તે બે અલંકાર દૂધ-પાણીની રીતે મળીને રહ્યા છે તેમજ શબ્દાલંકાર અને કોઈ અર્થાલંકાર એક જ પદમાં દૂધ-પાણીની પેઠે મળીને રહ્યા હોય તે પણ વાચકાનુપ્રવેશ અલંકાર છે અને જો શબ્દાલંકાર ને અર્થાલંકાર જુદા જુદા પદમાં હોય તો 'સંસૃષ્ટિ અલંકાર' થાય. એકવાચકાનુપ્રવેશનું ઉદાહરણ:

વૈતાલીય છંદ

ખડમાં ખડમાંકડી યથા પદ થાપી પદ બીજું લે તથા,
તન દિવ્ય અદિવ્યને ભજે, તન આ તો જન તે પછી તજે. ૧૬

ટીકા—એમાં 'શબ્દ અલંકાર' અને 'ઉપમા અલંકાર' દૂધ-પાણીની પેઠે મળી ગયેલા છે. માટે 'એકવાચકાનુપ્રવેશ સંકરાલંકાર' છે.

વિચિત્ર સંકર-અલંકાર

દોહરો

સંસૃષ્ટિ[1] આદિક જહાં સંકર મળે ઘણાય,
'વિચિત્ર સંકર' નામનો અલંકાર તે થાય. ૧૭

દુમિલિયા છંદ

ઘનશ્યામ ચડ્યો, ઘનશ્યામ પ્રભુ,
કરુણામય દૃષ્ટિની વૃષ્ટિ કરો.

ટીકા—એમાં 'યમકાલંકાર' તથા 'અનુપ્રાસાલંકાર' છે, માટે 'સંસૃષ્ટિ સંકર' છે. અને 'ઘનશ્યામ' તે સાભિપ્રાય વિશેષણ ધારિયે તો 'પરિકરાલંકાર' છે અને સાભિપ્રાય નામ ધારિયે તો 'પરિકરાંકુરાલંકાર' છે તે એ 'સંદેહ સંકર' છે.

શુભ શંખ થકી ધન નાદ કરો,
વળી વાદળિયું પટ અંગ ધરો.

ટીકા—સંખરૂપી કંઠથી ધનનો નાદ કરો કહ્યું તેમાં 'રૂપકાતિશયોક્તિ' તથા 'ચોથી વિભાવના' તે અંગાંગી ભાવ સંકર છે. 'વાદળિયું પટ ધરો' કહ્યું તેમાં 'વાચકધર્મલુપ્તા' તથા 'કેવળધર્મલુપ્તા અલંકાર' 'એકવાચકાનુપ્રવેશ સંકર' છે.

મણિ માણિક લૂણ ઉતારું મહાપ્રભુ,
પ્રેમ ધરી મનમાંહીં ખરો.

---

૧. આશાધરે 'સંસૃષ્ટિ' પણ એમાં ગણ્યો છે, પણ 'કુવલયાનંદ' માં ગણ્યો નથી.

ટીકા—મણિ માણિક તમારા ઉપર લૂણ ઉતારીને નાંખી દઉં, એમાં 'ઉદાત્તાલંકાર' તથા 'સંબંધાતિશયોક્તિ સમપ્રાધાન્ય સંકર' છે.

ક્ષણુ માત્ર છબી નીરખ્યાથી,
અલૌકિક આનંદ થાય ઉરે ઊભરો. ૧૮

ટીકા—ક્ષણ માત્ર છબી જોવાથી ચૌદ લોકમા ન મળે એવા અક્ષરધામના જેવા આનંદનો ઊભરો છાતીમાં થાય છે, એમા ત્રીજા પ્રકારનો 'વિશેષાલંકાર' તથા નેત્રે જોવાથી છાતીમાં ઊભરો થાય તે 'અસંગતિ અલંકાર' છે; વળી દૂધપાક આદિકના ઊભરાની સ્ફૂર્તિ થાય છે, માટે 'સમાસોક્તિ અલંકાર' છે એ 'અંગાંગીભાવ સંકર' છે. એ રીતે આ છંદમાં ઘણા સંકર અલંકાર છે; માટે 'વિચિત્ર-સંકરાલંકાર' આચાર્યશ્રીએ કહ્યો છે. એમાં નવાં ઉદાહરણ મૂકવાથી ટીકા લાંબી કરવી પડે અને સમજાવવું કઠણ પડે માટે આવી ગયેલાં ઉદાહરણો મૂક્યાં છે.

इति श्रीविहारीलालाचार्यविरचिते अलंकारादर्शे संकरालङ्कारनिरूपणं नाम तृतीयं प्रकरणम् ॥ ३ ॥

અનુપ્રાસાદિ શબ્દાલંકાર–નિરૂપણ

દોહરા

હીરા મોતીના ભર્યો છે અર્થાલંકાર,
સમજો તેમ સુવર્ણના[1] છે શબ્દાલંકાર. ૧

છે ચિત્રાલંકાર તો રૂપાના રમણીક,
જો તે રચતાં આવડે, અલંકાર છે ઠીક. ૨

ઉત્તમ મધ્યમ ને ત્રીજો કનિષ્ઠ કહિયે તેહ.
થાય ઘણો ક્લિષ્ટાર્થ તો અધમ જાણવો એહ. ૩

શબ્દયુક્તિમાં ચિત્રમાં રસમય કવિતા હોય,
નહિ ક્લિષ્ટારથ હોય તો સર્વોપરિ શુભ સોય. ૪

શબ્દાલંકાર

ગ્રંથોમાંહીં અનેકધા છે શબ્દાલંકાર,
મુખ્ય મુખ્ય તેમાં કહું, છે જે છયે પ્રકાર. ૫

૧. સ્ફુટાનુપ્રાસ

દોહરા

પદ–આવૃત્તિ ચરણમાં આદિ મધ્ય કે અંત,
વ્યંજન કે સ્વર–ભેદથી સ્ફુટાવૃત્તિ કહી સંત. ૬

શ્યામ–નામ સુખધામના ચરણ કરણ–ભવ–પાર
ભજ મન, તજ તું વિષયસુખ, અધિક વાર ધરી પ્યાર. ૭

ટીકા—એને ગુજરાતી ભાષામાં 'ઝડ' કહે છે. છેકાનુપ્રાસ આદિક કાવ્યપ્રકાશ'માં કહ્યા પ્રમાણે રાખ્યા છે.

૨. છેકાનુપ્રાસ

દોહરો

વ્યંજન એક અનેકની એકાવૃત્તિ થાય,
તે 'છેકાનુપ્રાસ' છે, ગુણવંતા કવિ ગાય. ૮

---

૧. સોનાના અથવા સારા અક્ષરોના.

ટીકા—જેમાં વ્યંજનની આવૃત્તિ હોય તે એવી રીતે કે એક વારે જે વ્યંજનની આવૃત્તિ થઈ ગઈ એ જ વ્યંજનની બીજી વાર આવૃત્તિ ન થાય પણ તેથી જુદા વ્યંજનની થાય, એવી રીતે જુદા જુદા ઘણા વ્યંજનની આવૃત્તિ થાય, તેમાં સ્વર પણ જુદા જુદા હોય તે 'છેકાનુપ્રાસ' છે.

હરિ હીરો બાંધે બુધો, શુભ શોભે તન તેનુ,
તે 'છેકાનુપ્રાસ' છે, અધિક મૂલ્ય છે એનું. ૯

ટીકા—એમાં હકાર બે વાર આવ્યો પણ તેમાં સ્વર જુદા છે તેમજ રકારમાં પણ જુદા સ્વર છે તે બે વ્યંજનની એકવાર આવૃત્તિ થઈ તેની બીજી આવૃત્તિ થાય નહિ, એ રીતે એક પછી એક બીજા વ્યંજનોની આવૃત્તિ થાય તે 'છેકાનુપ્રાસ' છે ભાષામાં તેને 'અક્ષર-સગાઈ' કહે છે.

૩. વૃત્ત્યનુપ્રાસ

દોહરા

એક વ્યંજનાવૃત્તિ કે બહુ કેરી બહુ વાર,
'વૃત્ત્યનુપ્રાસ' કહે કવિ, એના ભેદ અપાર. ૧૦

ધારાધર પ્રેર્યો ખરો, હર્યાં સુરેશ્વર શૂર;
હરિવર કર ધાર્યો ગિરિ, ડર્યાં પુરંદર ઉર. ૧૧

કેમ કરે કુળજન કદી કુકર્મ કેરું કામ?
દૂર રહે નિત દોષથી દેખી દુઃખનુ ધામ ૧૨

ટીકા—પહેલા દોહરામાં 'ર' વ્યંજન ઘણીવાર આવે છે અને બીજા અર્ધા દોહરામાં 'ક' ઘણી વાર આવે છે અને અંતમાં 'દ' વ્યંજન બહુ આવે છે, માટે તે બધા 'વૃત્ત્યનુપ્રાસ'નાં ઉદાહરણ છે. દેશી ભાષાને મતે 'છેકાનુપ્રાસ' તથા 'વૃત્ત્યનુપ્રાસ'માં 'અક્ષર-સગાઈ' છે; એના બીજા ભેદ ઘણા છે.

૪. લાટાનુપ્રાસ

દોહરા

શબ્દ તણી આવૃત્તિમાં અર્થ એક જ્યાં હોય,
છે 'લાટાનુપ્રાસ' તે, કહે કવિ સૌ કોય. ૧૩

કમળ ચરણ ને કમળ કર કમળ વદન કહેવાય,
એવા શ્રીહરિકૃષ્ણનું ધ્યાન ધરે મુનિરાય. ૧૪

(આને ભાષામાં 'યમક' પણ કહે છે.)

૫. અંત્યાનુપ્રાસ

ચરણ–અંત અનુપ્રાસ તે છે 'અંત્યાનુપ્રાસ;'
'ભારતીભૂષણ' આદિમાં પ્રસિદ્ધ છે જ પ્રકાશ. ૧૫

ટીકા—લખનૌમાં છપાયેલા શ્રીગિરિધરદાસ-કૃત 'ભારતીભૂષણ' ગ્રંથમાં તથા હરિચરણદાસકૃત 'ચમત્કારચંદ્રિકા'માં આ અનુપ્રાસ લખેલો છે, તેની પ્રવૃત્તિ સંસ્કૃત કાવ્યમાં થોડી છે પણ ભરતખંડના દેશોની ભાષામાં તો તે વિના ચાલે જ નહિ.

માલતી છંદ

સદા ઘનશ્યામ જપો શુભ નામ,
મહા સુખકાર કરે ભવ પાર. ૧૬

ટીકા—વેદ ઉત્તમ ગણાય છે પણ તેની ભાષા તથા તેના લઘુ ગુરુ અક્ષરના નિયમ વગરના ત્રિપદાદિક છંદોના નિયમ પ્રમાણે આજ કોઈ સંસ્કૃત કવિ કવિતા કરે તો તે પ્રમાણ થાય નહિ, કેમકે વેદના છંદોના નિયમ ને સંસ્કૃત છંદોના નિયમ જુદા છે. વેદના છંદોમાં લઘુ ગુરુનો નિયમ નથી તેથી કિયા અક્ષર ઉપર ભાર મૂકવો તેને વાસ્તે સ્વરની નિશાનિયો કરવી પડે છે. એમ જ સંસ્કૃત છંદો કરતાં ભાષાના કેટલાએક છંદો જુદા છે તથા ભાષાની કવિતાના કેટલાએક નિયમ પણ જુદા છે. ભાષામાં ચરણને છેડે અનુપ્રાસ ન હોય તો પીતના રોગવાળાનાં આંગળાં ખરી પડયાં હોય એવી તે કવિતા લાગે. કહ્યું છે કે

ઉપજાતિ વૃત્ત

પાદાંતના પ્રાસ વિનાની મીઠી,
કદાપિ દેશી કવિતા ન દીઠી;
શું પાવ તારા પતથી સડ્યા છે?
પાદાંતના પ્રાસ ખરી પડ્યા છે? ૧૭

૬ યમક

દોહરો

શબ્દ તણી આવૃત્તિમાં જુદા અર્થ જણાય,
તે શબ્દાલંકારમાં 'યમક' નામ કહેવાય. ૧૮

ટીકા—એક ભગવા લૂગડાવાળો બાવો ઘરબારી થવા ચહાતો હતો તેને એક ખરા સંતે ઉપદેશ કર્યો કે

દોહરો

ભગવાં, ભજ ભગવાનને, વિષસમ વિષય વિચાર,
ભરત કર્યાથી નહિ બને ભવસાગરનો પાર. ૧૯

ટીકા—એમાં 'ભગવા' 'ભગવા' 'વિષ' 'વિષ' 'ભર' 'ભવ' એવા શબ્દો બબ્બે વાર આવ્યા તેના અર્થ જુદા જુદા થાય છે માટે 'યમકાલંકાર' છે વળી 'સવ્યપેત યમક' 'અવ્યપેત યમક' તથા 'મહાયમક' આદિ 'યમક'ના પણ અનેક ભેદ 'કવિપ્રિયા'માં તથા 'કાવ્યપ્રકાશાદિક'માં છે તે ગ્રંથ મોટો થઈ જાય માટે અમે લખતા નથી

इति शब्दालंकारप्रकरणम् ॥ ४ ॥

ચિત્રાલંકાર

દોહરા

કમળ-પ્રબંધાદિક બહુ તથા ગતાગત થાય,
છત્રાદિક બહુ બંધ છે, વળી નવા કલ્પાય. ૨૦

બહુદળ-કમળ-પ્રબંધ

દોહરો

વાર વાર ઉર ધાર નર, સુરનર ડર હરનાર,
તારનાર પર પ્યાર કર પરહર પર પર પ્યાર. ૨૧

આ દોહરો 'અશ્વગતિમાં' 'ગોમૂત્રિકા'માં તથા 'કપાટ-પ્રબંધ'માં પણ વંચાય છે.[૧]

*   *   *   *   *

[નોંધ:—અહીં ૨૨મી કડીથી ૨૮મી સુધીની કડીઓનું પાનું છાપેલી પુસ્તિકામાં નષ્ટ થયું છે. બીજે તપાસ કરતાં નકલ મળી શકી નથી, તેથી આટલું ખંડિત થાય છે.   —સંપાદક]

*   *   *   *   *

ભૂલ ચૂક ભાળો કહીં, હૃદય ન ધરશો રોષ;
સાક્ષર જનો સુધારજો ક્ષમા કરી મુજ દોષ.   ૨૯
ઉદ્ધવ-મત-આચાર્ય જે ભગવત્પ્રસાદ-બાળ,
જય શ્રીસહજાનંદની વદે **બિહારીલાલ.**   ૩૦

શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત

ધામી અક્ષર ધામના પ્રભુ બહુનામી કૃપાવાન છે,
જેનું શંકર શેષ આદિ સુર સૌ ધારે સદા ધ્યાન છે;
કીધાં પ્રૌઢ પરાક્રમો કળિ વિશે માનુષ્ય-કાયા ધરી,
તે સર્વે સતસંગીને સુખ તથા શાંતિ કરો, હે હરિ.   ૩૧.

इति श्रीबिहारीलालाचार्यविरचितः अलंकारादर्शग्रंथः समाप्तः ॥

ગીતિ

તપાસી ત્ર્યંબક-તનુજે ભારત-કવિતા ગણાધિપે જેમ,
ત્ર્યંબક-સુત શાસ્ત્રીએ બદરીનાથે[૨] તપાસી આ નેમ.   ૧

---

૧. ગાયકવાડ સરકારના મુખ્ય શાસ્ત્રી

૨. અહીં મૂળ ગ્રંથમાં કમળ-પ્રબંધ, અશ્વગતિ, ગોમૂત્રિકા, કપાટ-પ્રબંધ વગેરેમાં આ દોહરાને ગોઠવી બતાવવામાં આવ્યો છે. હવે એ રચનાનું કોઈ મહત્ત્વ નથી, એટલે અહીં આકાર આપ્યા નથી. જોવાની ઇચ્છાવાળાએ 'દલપતકાવ્ય ભાગ ૧-૨'માં ત્યાં ત્યાં આવતાં આવા ચિત્રબંધ જોઈ જવા વિનંતિ છે.   —સંપાદક